

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Läraryrket

**Hur kvinnor och män framställs i gymnasieskolans läroböcker i
Samhällskunskap A**

Författare:

Fredrik Wederbrand

Handledare:

Annika Bergström

Institutionen för Journalistik,
medier och kommunikation, JMG

VT: 2010

LAU 370

Abstract

Titel: Hur kvinnor och män framställs i gymnasieskolans läroböcker i Samhällskunskap A

Författare: Fredrik Wederbrand

Termin och år: VT 2010

Kursansvarig institution: Institutionen för journalistik, medier och kommunikation, JMG

Handledare: Annika Bergström

Examinator: Olle Hagman

Rapportnummer: VT10-2432-001

Nyckelord: läroboken, genus/kön, jämställdhet, läroplanen, Samhällskunskap

Syftet med detta arbete har varit att undersöka hur kvinnor respektive män framställs i gymnasieskolans läroböcker i kursen Samhällskunskap A.

De teoretiska utgångspunkterna hämtade sin näring i frågan om hur kön representeras i media. Syftet med dessa teorier var att undersöka om de gick att överföra till en lärobokskontext.

Undersökningen har utgått ifrån fem läroböcker för gymnasieskolan i kursen Samhällskunskap A. Metoden har varit en kvalitativ innehållsanalys och utgår ifrån ett tolkande av bilder och ett tolkande av de sammanhang bilderna framställs.

Resultatet visar att styrdokumentens ansatser om jämställdhet mellan män och kvinnor inte kan anses vara helt tillgodosett.

Förhoppningsvis kan denna uppsats bidra till att lärare anammar ett än mer kritiskt förhållningssätt till vad som gestaltas i läroböckerna.

Innehållsförteckning

Abstract	1
1. Inledning	3
2. Bakgrund.....	4
2.1.2 Styrdokumentet	4
2.1.3. Läroboken.....	4
3. Teoriansknytning/Tidigare forskning.....	5
3.1. Representation av kön i media	6
3.2. Vilken roll spelar läroboken?	8
4. Syfte och Frågeställningar	10
5. Material och Metod.....	11
5.1. Val av fall och material	11
5.2. Didaktisk nytta	12
5.3. Kvalitativ innehållsanalys	12
5.4. Analysverktyg	13
5.4.1. Ålder.....	13
5.4.2. Ämnesområde.....	13
5.4.3. Arenor.....	14
5.4.4. Attribut	14
5.5. Validitet och reliabilitet.....	15
6. Resultatredovisning.....	16
6.1. Ålder.....	16
6.2 Ämnesområde/Sammanhang.....	19
6.3 Arenor.....	23
6.4 Attribut	27
6.4.1. Handrörelser	27
6.4.2.Hitvänd vs bortvänd blick	29
6.4.3. Leendet	31
7. Slutdiskussion	32
8. Källförteckning.....	37
8.1 Tryckta källor	37
8.2 Officiellt tryck	37
8.3 Internetadresser	37
8.4 Läroböcker i undersökningen.....	38

1. Inledning

Under en av mina Vfu-perioder kom det till min uppgift att ta hand om ett eget moment i ämnet Samhällskunskap A. Momentet som tilldelades mig var "Ideologier" och eleverna, vilka jag aldrig hade träffat förut, gick andra årskursen på Fordonsprogrammet. Eftersom jag inte hade någon som helst aning om vilken förförståelse dessa elever hade i gällande moment beslutade jag mig för att under det inledande lektionspasset anamma ett förhållningssätt där eleverna helt förutsättningslöst fick formulera sina kunskaper om ideologier. Efter att de mer "välkända" ideologierna kommit till uttryck och fått de återkommande berömmen och tillmälen var det en elev som yttrade något i stil med: "det där feminism är väl också någon slags ideologi". En annan av eleverna blev upprörd av detta och menade att han inte ville läsa om sådana som tyckte att män var som talibaner. Efter att på ett mycket kortfattat sätt gått igenom genusperspektivets allra mest grundläggande utgångspunkter beslutade jag mig för att inför nästa lektion presentera vad deras lärobok uttryckte om centrala begrepp som jämställdhet, kön, genus och feminism. Till min förvåning fanns det i läroboken, förutom ett mycket kortfattat stycke om jämställdhetslagen utifrån ett arbetsmarknadsrelaterat perspektiv, överhuvudtaget inga avsnitt eller hänvisningar till vare sig begrepp som genus, könsroller eller feminism.

Denna brist på beskrivningar av en så pass i grunden central del av ämnet samhällskunskap fick mig så småningom att börja fundera kring lärobokens roll som förmedlare av kunskap. För tänk om killen med kommentaren om talibaner inte heller under högstadiet tillgodosågs med en lärobok eller annat undervisningsmaterial som överhuvudtaget lade någon vikt vid att på ett enkelt och pedagogisk sätt förklara grunderna i ovannämnda begrepp. I den bästa av världar anammar skolan, och för den delen även läraren, de riktlinjer som genom diverse politiska kompromisser slutligen utformats som skolans styrdokument, i form av läro- och kursplaner. Förvisso står inte en god lärare och faller med läromedel som eventuellt kan betraktas som undermåliga utifrån dessa normativa dokument men en lärobok bör, enligt min uppfattning, ändå kunna erbjuda en så pass grundläggande beskrivning av centrala spörsmål att ovannämnde elev är garanterad en tillräcklig kunskapsbas.

Denna uppsats syftar dock inte till att undersöka vad som sägs om genus och jämställdhet i läroböckerna. Inte heller kommer fokus vara på att undersöka hur stort utrymme dessa begrepp ges i text och bild. Istället kommer ansatsen vara att försöka se huruvida det finns några skillnader i hur män och kvinnor framställs i läroböcker för gymnasieskolan i Samhällskunskap A. För att undvika att måla med alltför breda penslar kring hur kvinnor och män framställs kommer undersökningen avgränsas ner till ett par konkreta utgångspunkter.

2. Bakgrund

Givet gällande uppsats ovannämnda problembeskrivning och syfte krävs en viss redogörelse kring dels de styrdokument som till stor del ger riktlinjerna för skolans utformning och dels kring läroboken som fenomen.

2.1.2 Styrdokumentet

Eftersom denna uppsats fokuserar på att studera läroböcker som är utformade för gymnasieskolan är Lpf 94, Läroplan för de frivilliga skolformerna, det styrdokument som används. Under rubriken grundläggande värden finns följande formulering: ”*Människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet mellan kvinnor och män samt solidaritet med svaga och utsatta är de värden som skolan skall gestalta och förmedla*”¹. Således kan det redan här fastslås att jämställdhet mellan kvinnor och män är en nyckelingrediens i skolans verksamhet. Denna uppfattning stärks i och med orden: ”*Skolan skall aktivt och medvetet främja kvinnors och mäns lika rätt och möjligheter. Eleverna skall uppmuntras att utveckla sina intressen utan fördomar om vad som är manligt och kvinnligt*”². Ifall denna normering skall kunna implementeras är det, enligt mig, av största vikt att eleverna även i läroboken möter en beskrivning som inte motsäger dessa riktlinjer.

Vad säger då kursplanen för Samhällskunskap A om begreppet jämställdhet? Här uttrycks inte explicit att ämnet syftar till att utgå ifrån begreppet jämställdhet. Däremot sägs bland annat att eleverna bör känna respekt och utveckla kunskap om mänskliga rättigheter, ta avstånd från olika former av förtryck samt sträva efter att omfatta och praktisera demokratins värdegrund³. Förvisso kan det tolkas som en svaghet att det inte uttryckligen framförs riktlinjer kring förhållningssätt gentemot begreppet jämställdhet. Dock anser jag att dessa riktlinjer ändå implicit betonar den värdegrund som begreppet jämställdhet hämtar näring från. Dessutom står Lpf:s anvisningar högre i kurs än de respektive kursplanerna.

2.1.3. Läroboken

Selander menar i *Lärobokskunskap* att läroplanen dock inte helt styr vilket kunskapsinnehåll som formas i läroboken. Han säger att kunskapsinnehållet i stor utsträckning beror på faktorer som hur tidigare läroböcker utformats och utvecklingen på den tekniska nivån. Hans menar att ”*istället för att tala om att läroplanen rationellt styr lärobokens innehåll och form förefaller det mer fruktbart att betrakta både läroplan och lärobok som samtidigt uttryck för tidens gängse värderingar av kunskap och moral*”⁴.

Selander ser läroboken som ”*en del i ett pedagogiskt utformat informationsbärande system*”⁵. I detta system finns beståndsdelar som politiska värderingar, vetenskap, ekonomiska och teknologiska möjligheter och läro- och kursplaner. Samtidigt är läroboken, menar Selander, bara en av ett flertal olika former för hur det pedagogiska innehållet kan ges uttryck.

¹ Lpf 94 s. 3

² Ibid. s. 4

³ Kursplan för Samhällskunskap A: www.skolverket.se/skolfs?id=640

⁴ Selander, S. *Lärobokskunskap – Pedagogisk textanalys med exempel från läroböcker i historia 1841-1985* s.19

⁵ Ibid. s. 11

Exempelvis kan fokus ligga på att anamma en datoriserad undervisning eller att bejaka ett mer renodlat sociokulturellt perspektiv där elevernas erfarenhetsvärld står i centrum, exempelvis med hjälp av artefakter, vilket i sin tur leder till att det pedagogiska innehållet formas efter hand⁶.

Oavsett vilken pedagogisk praktik som omfattas, har de dock frågan om urvalet och avgränsningen som gemensam nämnare. Orsaken till varför urvalet och avgränsningen har en nyckelroll i framställandet av läroboken hänger samman med att det allmänna syftet med en pedagogisk text är att reproducera eller återskapa en redan existerande kunskap och inte skapa någon ny kunskap. Denna urvals och avgränsningsprocess benämns som text-traduktion, vilket kan förklaras som att det sker en överföring och förändring av kunskapsmassan från kunskapsproduktionens spektrum, d.v.s. den vetenskapliga kontexten, till lärobokens kontext, d.v.s. kunskapsreproduktionens spektrum. Generellt kan detta sägas innebära att varje avsnitt blir relativt kortfattat, det mångfaldiga blir åtkomligt och olika möjliga förklaringsmodeller skall ersättas med ett fåtal centrala förklaringar⁷.

Selander menar att lärobokens uppbyggnad, med sina basfakta och anordningen med ständigt upprepade sekvenser, leder till att det skapas en grogrund för eleverna att strukturera sitt tänkande om världen på ett visst sätt⁸. Vilket uttryck denna socialisation ges är alltså till viss del avhängig de beståndsdelar som nämndes ovan, däribland politiska värderingar. En politisk värdering som på riktigt allvar först fått fäste i den samhällspolitiska diskursen under den senaste 30-års perioden är den om jämställdhet. Från att ha tidigare varit ett begrepp som mer eller mindre mötts med ett visst avståndstagande, har nu så gott som varje parti benämnt sig själv som ett parti med en tydlig jämställdhetspolitik. Detta i sig torde med stor sannolikhet också innebära att skolan, som är en central samhällsinstitution, med dess styrdokument, läro- och kursplaner, låtit sig omfattas av gällande värdering.

3. Teorianknytning/Tidigare forskning

Såsom det påpekades i bakgrunden har det under de senaste decennierna skett vissa väsentliga förskjutningar i riktning mot ett mer jämställt samhällsklimat. Oavsett vilken genusteoretisk utgångspunkt man tenderar att hemfalla åt är dock alla slående överens om att vi inte på långa vägar har nått dithän att man kan definiera samhället som jämställt. Det som först och främst skiljer dessa teoretiska utgångspunkter åt är inte målet i sig utan istället vilka medel och ideal som är de mest eftersträfvansvärda och som bör anammas för att uppnå målet om jämställdhet. Inom den feministiska idétraditionen finns en rad olika riktningar. Här i denna uppsats kommer dock fokus ligga på att kortfattat beskriva de två riktningar i som en rad frågor har skiljda utgångspunkter.

I det ena spektret finns den förgrening som blivit betecknad som liberalfeminism. Överlag kan grundtanken i liberalfeminism sägas vara att män och kvinnor skall ges samma förutsättningar som medborgare att verka på den offentliga arenan. Dessa förutsättningar kan vara allt ifrån rätten till lika villkor och lön på arbetsmarknaden, rätten att få lika stor tillgång till framträdande positioner inom såväl yrkes- som det politiska livet som att det skall vara en

⁶ Ibid. s. 11

⁷ Ibid. s. 17- 19, 121

⁸ Ibid. s. 121-122

rättvis politisk representation mellan könen. Den syn på genus som här framkommer har en utgångspunkt att män och kvinnor i sin natur är lika, vilket främst kommer till uttryck att vi, människan, är förnuftsvarer. De skillnader som finns mellan könen är skapade historiskt och socialt. Genom att använda förnuftet kommer, menar liberalfeministerna, så sakteliga gränserna för vad som anses vara kvinnligt respektive manligt att suddas ut. Det är först när dessa tankar får tillräckligt mycket utrymme, som en jämställdhet värt namnet kan verka⁹.

I andra änden av spektret finns en feministisk strömning som är tveksam till liberalfeministernas så kallade likhetsanammande. Vanligtvis brukar de bli betecknade som särartsfeminister. De menar att kvinnor och män är klart mer olika till sin natur än vad liberalfeministerna tillstår. De anser att den avgenusifiering som liberalfeministerna försöker få till stånd i det offentliga rummet har sin utgångspunkt i att de, likt samhället i övrigt, värderar typiska manliga egenskaper högre än det som anses vara traditionellt kvinnliga egenskaper. Själva förutsättningen för att ett ojämlikt samhälle fortsatt kan existera ligger just i det faktum, menar de, att mannen är normen i samhället och kvinnor tvingas bli som män för att accepteras. För att det jämlika samhället skall kunna uppstå så krävs det en attitydförändring där det kvinnliga accepteras på sina egna villkor¹⁰.

Trots att särartsfeminismen enligt mig har en rad viktiga och intressanta poänger är den konstruktivistiska synen på hur skillnader mellan könen uppstår mer förenlig med denna uppsats ansats. Främst beror det på att en övervägande majoritet av den tidigare forskning som fokuserat på hur genus framställts i diverse kontexter har utgått från ett perspektiv där begreppet socialisation sätts i förgrunden. Eftersom såväl denna uppsats, som den tidigare forskning den utgår ifrån, anammar ett perspektiv där begreppet socialisation sätts i förgrunden finner jag det mer lämpligt att utgå från ett sådant förhållningssätt.

3.1. Representation av kön i media

Som tidigare nämnts existerar det inte alltför många undersökningar som tagit fasta på hur genus gestaltats just i läroböckerna. Däremot har det under de senaste decennierna gjorts en rad studier på hur genus framställts i media och utifrån gällande uppsats ansats är det av intresse att presentera några av dessa undersökningars resultat som sedermera skall överföras till en lärobokskontext.

Edström beskriver i *Tv-rummets eliter* dels hur kvinnor är underrepresenterade i media och dels hur medierna tenderar att skildra genus på ett stereotypt sätt. Vad gäller graden av representation i media så betonar hon representationens betydelse som identitetsskapare och hon ser utifrån ett demokratiskt perspektiv en uppenbar risk att medias förfarande här leder till att hälften av befolkningen osynliggörs och inte ges utrymme i det offentliga rummet¹¹. Angående mediesterotyperna menar hon att de tenderar till att uppvärdera och förhårliga manliga egenskaper och förminska och förklina de kvinnliga dito¹². För att förtydliga vad hon lägger i begreppet stereotyper utgår hon ifrån begreppet könsmärkning. Enligt Edström är könsmärkning ”ett uttryck för hur vi tänker om kön; det handlar om tankar, strukturer och

⁹ Gemzöe, L. *BILDAs ISMER Feminism* s. 37-39

¹⁰ Ibid. s. 48-49

¹¹ Edström, M. *Tv-rummets eliter – föreställningar om kön makt i fakta och fiktion* s. 14

¹² Ibid. s. 37-38

*processer där könsdimensionen har betydelse*¹³. Kort sagt kan begreppet könsmärkning, utifrån Edströms perspektiv, bland annat betecknas som en process eller ett tillstånd där en specifik syssla eller egenskap kategoriseras som övervägande kvinnlig eller manlig. Inom journalistiken har detta exempelvis kommit till uttryck i att vissa ämnen ses som typiskt ”manliga”, varav de fått epitetet ”hårda” nyheter över sig. Vanligtvis brukar de ”hårda ämnena” vara politik, ekonomi och kriminalitet. På samma sätt betecknas vissa ”mjuka ämnen” som typiskt kvinnliga. Kultur, skola, vård och omsorg är exempel på ämnen som vanligtvis betecknas som ”mjuka”¹⁴.

Denna bild förstärks av Edström & Jacobsson som i sin rapport *Massmediernas enfaldiga typer*, vilket är en studie som undersöker hur män och kvinnor under en dag skildras i såväl dags och veckopress, som i TV, filmer och på reklampelare, visar på existensen av tydliga skillnader i vilka ämnesområden kvinnor respektive män främst ges utrymme. Ett av deras resultat påvisar just det faktum att kvinnor främst gestaltas i avsnitt som nöje, kultur och mode, vilket utifrån Edström tankar om könsmärkning kan ses som ”mjuka ämnen”, medan männen, även ifall det är en klart större spridning på var de presenteras, är överrepresenterade i ”hårda” ämnen som ordningsmakt, ekonomi och politik¹⁵.

Förutom fokus på inom vilka områden inom media som män respektive kvinnor ges utrymme i har Edström & Jacobson bland annat även undersökt åldersrepresentationen i media. Deras undersökning visar att över hälften av alla de aktörer som synliggörs i mediabusen den gällande dagen är i åldrarna 15-29 år. Just i denna ålderskategori är det klart mer kvinnor än män som framträder. Men ju högre upp i ålder kvinnorna kommer desto mindre utrymme ges de och de kvinnor som kan kategoriseras som äldre är i princip osynliga. Män har å andra sidan en mer jämn åldersfördelning även ifall det är medelålders män som ges det allra största utrymmet¹⁶.

Vidare är en av Edström & Jacobsons huvudpoänger att media framställer kvinnor i högre utsträckning än män utifrån det privata rummet. Förvisso tenderar även männen i större grad att bli nedtecknade utifrån det personliga än det arbetsrelaterade perspektivet men undersökningen slår således ändå fast att kvinnor, oavsett position, skildras klart oftare utifrån ett personligt och privat perspektiv. Bland annat visar de hur kvinnor generellt beskrivs utifrån sin privata och personliga sfär jämfört med männen som får större utrymme i offentlig miljö. De exemplifierar med dels dåvarande partisekreteraren Mona Sahlin som samtidigt som hon sparkar till en fotboll blir rubriksatt med orden ”Jag har alltid önskat mig större bröst”. Dels gestaltas den dåvarande talmannen Birgitta Dahl som mysande i hemmiljö med maken och slutligen gestaltas också den välkända modellen Helena Christensen som halvliggande i en soffa i hemmet¹⁷.

Anja Hirdman har i *Tilltalande bilder* under en 35 års period undersökt hur två veckotidningar, en med i huvudsak kvinnlig målgrupp och en med en manlig dito, framställt kvinnligt, manligt och relationerna dem emellan. Likt Edström och Jacobson visar hon att kvinnliga och manliga stereotyper frodas och lever vidare. Hennes huvudpoäng är att de s.k. manliga egenskaperna värderas som de mer normgivande medan s.k. kvinnliga egenskaper är

¹³ Ibid. s. 16

¹⁴ Ibid. s. 17

¹⁵ Edström, M & Jacobson, M. *Massmediernas enfaldiga typer* s. 22-23

¹⁶ Ibid. s. 25-26

¹⁷ Ibid. s. 21-22

mer ofullbordade och får sin identitet som subjekt bekräftade genom andras, då primärt mannens, ögon¹⁸. Kopplat till gällande uppsats ansats är det dock främst hennes tankar kring bildens funktion som står i centrum. Hon menar att bilden innehåller diverse retoriska komponenter som får betydelse för hur läsaren uppfattar det som framställts¹⁹. Gester, poser, blickar och ansiktsuttryck ett par av dessa retoriska komponenter som bidrar till hur vi som läsare får en viss förståelse och relation till det som återges. I mitt specifika fall innebär det att undersöka huruvida bilden i sig bidrar till att skapa eller eventuellt konstituera värderingar och normer kring hur kvinnor och män "är" och "bör" vara. Hirdman nämner att tidigare forskning har påvisat att vissa gester och poser signalerar vilken status den eller de avporträtterade ges. Handrörelser som signalerar kraft, engagemang och kontroll, som genom att gestikulera med händerna, eller som visar upp koncentration och allvar, genom att hålla händerna vid hakan, är i samklang med en bortvänd upptagen blick traditionellt förknippade med män eller medlemmar ut den samhällseliten. För kvinnan är det, menar Hirdman, däremot ett återkommande kännetecken att dels bli porträtterad som leende och dels titta rakt in i kameran. Traditionellt sett signalerar detta att man är en lättillgänglig och oproblematis person som uttrycker en längtan efter att få tillhöra en gemenskap²⁰. Vad gäller att se rakt in i kameran har inte det enbart med genus att göra utan bland annat socioekonomiska faktorer spelar här en stor roll. De med sämre förutsättningar tittar oftare in i kameran än de som ernått en viss status²¹. Hirdman benämner dessa exempel på kroppsretorik som ett slags "genusschema" som gestaltar föreställningar om kvinnor och män där de både presenterar och representerar såväl könen som relationen dem emellan²². Utifrån denna teoretiska ansats menar jag att det är av intresse om det går att spåra om Hirdmans resultat från media går att applicera till en lärobokskontext.

Som teoriavsnittet visat har kön betydelse för gestaltningen och representationen i media. Bland annat kan det talas om en skev könsrepresentation kring en rad frågor. Därav finns det en viss anledning att kunna tänka sig att samma situation skulle kunna existera i en lärobokskontext. Som tidigare nämnts betonar nämligen Selander bland annat hur lärobokens uppbyggnad kan leda till att en grogrund skapas för hur att eleverna strukturerar sitt tänkande om världen. Detta i sig har betydelse eftersom läroplanen, som det tidigare visats, har tydliga riktlinjer gällande utformningen av jämställdhet i den svenska skolan.

3.2. Vilken roll spelar läroboken?

Förvisso sätts en viss produktion av läroböcker igång i samband med tryckteknikens uppkomst under 1500-talet. Det är dock först under 1800-talet när ett flertal av de västerländska skolväsendena anammar ett massutbildningsideal som läroboken blev den organiserade undervisningens grundläggande redskap.²³ I mitten av 1800-talet, närmare bestämt år 1842, infördes en allmän folkskola i Sverige. Det kom dock att dröja ett flertal

¹⁸ Hirdman, A. *Tilltalande bilder* s.275-276

¹⁹ Hirdman,, s. 48

²⁰ Ibid, 49-50

²¹ Ibid. s. 52

²² Ibid. s. 50

²³ Selander, S s.9, 15

decennier innan framförallt bondebefolkningen övergick från hemundervisning till en undervisning i statens regi. Först 1882, när skolplikt infördes, kan det sägas att Sverige hade en allmän folkskola i ordets rätta bemärkelse. Säljö, R. tar i *Lärande i praktiken* upp lärobokens roll i denna process. Han menar att en konsekvens av denna förändring blev att eleverna, som tidigare först och främst erhållit information av religiös natur med Luthers katekes, Nya Testamentet och psalmboken som centralgestalter, nu med lärobokens hjälp kunde komma i kontakt med beskrivningar och synsätt som målade upp en mer mångfacetterad bild av verkligheten. Det som stod i läroboken var nämligen allt som oftast sådana ting som de flesta vanliga människor inte kunde finna information om på något annat sätt än genom skolan. Kort sagt utmanade läroboken de världsbilder och referensramar som den tidens elever hade och i slutändan bidrog den till en revolution av deras kommunikativa miljö²⁴.

Läroboken syftar till, liksom för övrigt all annan litteratur, att förmedla en innebörd från sändare till mottagare. I *Bilder i läromedel* betonar Pettersson, R att det dock föreligger en uppenbar risk att mottagaren inte uppfattar det gällande budskapet på det sätt som sändaren önskar. Det torde stå utom allt tvivel att såväl text som bild oftast tolkas och uppfattas på ett visst sätt beroende på vilka glasögon man bär med sig. För att de olika elevernas tolkningar inte skall flyta iväg allt för lång är det av största vikt att text och bild förmedlar samma budskap, är lättläsliga samt kompletterar och förstärker varandra. Uppnås detta minskar antalet möjliga tolkningar och ökar inlärningsprocessen²⁵. För till skillnad mot viss skönlitteratur syftar inte läroboken alls till en ”anarkistisk” tolkning då läroboken skall följa de uppsatta politiska mål om skolan som verkställts i riksdagen och som i förlängningen kommit till uttryck i de olika styrdokumenterna.

Säljö å sin sida är mer kritisk till att läroboken får ett sådant stort utrymme i läroprocessen. Han menar att dess inriktning på att få eleverna att lära sig innantill sker på bekostnad av att anamma fokus om vad texterna egentligen handlar om. Detta i sig, påstår Säljö, leder till att det skapas villkor för lärandet som ej går att finna någon annanstans i samhället än i skolan och att detta i sig bidrar till att eleverna ges en alltför liten kunskapsbarriär som de sedan inte ges möjlighet att överbrygga. Kort sagt kan det sägas att Säljö ser läroboken som en av de centrala punkterna av det institutionella lärandet som vi alla socialiseras in i genom utbildningssystemet²⁶.

Denna uppsats syftar ej till att undersöka huruvida Säljös uppfattningar är korrekta eller ej. Däremot menar jag att Säljös beskrivningar om läroboken och dess roll som skapare och fasthållare av diverse mönster och normer är av intresse för denna uppsats. Förhåller det sig på det viset att dessa läroböcker visar upp normer och värderingar som inte är förenliga med de politiska riktlinjer, som kommer till uttryck i form av styrdokumenterna, angående jämställdhet som skall vara gällande i den svenska skolan betyder det enligt mitt förmenande att vi som lärare på ett tydligare sätt bör ifrågasätta relevansen hos dessa. Utifrån ett makroperspektiv bidrar förmodligen dessa läroböcker i viss utsträckning till de synsätt dagens elever för med sig ut i vuxen- och arbetslivet. Därav finner jag det av yttersta vikt vilken bild av genus som presenteras i de valda undersökningsobjekten.

Det finns ett par konkreta studier som fokuserar på vilken roll läroboken har gällande reproduceringen av diverse normer och värderingar. Ett fåtal av dem har ett genusperspektiv

²⁴ Säljö, R. *Lärande i praktiken* s. 220

²⁵ Pettersson, R. *Bilder i läromedel* s. 35

²⁶ Säljö s. 218-221

men det kan ändå vara av visst intresse att kort reflektera kring några av deras slutsatser. Härenstam, K. har i *Skolboksislam* studerat bilden av islam över tid i de svenska läroböckerna. Han finner bland annat att synen på muslimer har förändrats över tid. Från 60-talets exotiske muslim har kan det skönjas en omvärdering under 70- och början av 80-talet till en beskrivning av muslimen som framförallt kvinnoförtryckande²⁷. Härenstam tar dessutom fasta på Säljöes kritik om att läroboken i vissa fall tenderar att socialisera lärandet på ett sådant styrande sätt att inte tillräcklig hänsyn tas till andra kunskapskällor som kan ge en bredare bild av det innevarande ämnet²⁸.

Palmberg, M gör i *Afrika bild för partnerskap* en studie av Afrikabilden i svenska läroböcker i SO. Hennes utgångspunkt är huruvida skolböckerna i sitt Afrikamaterial talar om ”vi” och ”dom”. Hennes resultat visar en onyanserad bild där katastrofer och elände som hungersnöd, krig och flyktingströmmar ges ett mycket stort utrymme medan diverse positiva händelser oftast inte ges något utrymme²⁹. Hon anser att skolboken alltjämt har en viktig styrande funktion för hur elever socialiseras in i vissa tankemönster, varav bilden som presenteras bör vara mer mångfacetterad än i hennes fall³⁰

Pettersson ger dock i *Bilder i läromedel* ett par exempel på undersökningar som fokuserar på diverse svenska läroböckers beskrivning av genus. Bland annat gjordes en komparativ studie av läroböcker i litteraturhistoria. Där framkommer det att kvinnliga författare i genomsnitt bara gavs sju procent av utrymmet i materialet. Vidare påvisas att bildurvalet förstärker mansdominansen inom gällande genre. Exempelvis framställs kvinnan ofta i en passiv roll, är förvandlad till objekt där rollerna växlar mellan förförisk och moderlig³¹. En annan granskning av läromedel av franska, tyska och engelska fann stora brister när det gäller jämställdhet och menade att dessa böcker framförallt gestaltade en förlegad roll och arbetsfördelning³².

4. Syfte och Frågeställningar

Syftet med denna uppsats är att undersöka hur kvinnor respektive män framställs i gymnasieskolans läroböcker i kursen Samhällskunskap A

Utifrån syftet ställs följande frågor:

Finns det några skillnader i hur mycket utrymme kvinnor respektive män ges i läroboken utifrån kategorin ålder?

Vart i läroboken framställs kvinnor respektive män? Finns det några skillnader utifrån vilket sammanhang eller ämnesområde de presenteras i?

²⁷ Härenstam, K. *Skolboks-islam, analys av bilden av islam i läroböcker i religionskunskap* s. 120-149

²⁸ Ibid. s. 26

²⁹ Palmberg, M *Afrikabild för partnerskap? – Afrika i de svenska skolböckerna* s. 27-32

³⁰ Ibid. s. 9-17

³¹ Pettersson, R. *Bilder i läromedel* s. 117

³² Ibid. s. 117

Utifrån vilka arenor i läroboken skildras män respektive kvinnor? Finns det några skillnader i graden av arenor de ges utrymme i?

På vilket sätt framställs kvinnor respektive män i läroboken? Finns det några skillnader i form av vilka attribut som tilldelas dem?

5. Material och Metod

5.1. Val av fall och material

Jag har i denna undersökning valt att endast undersöka läroböcker i samhällskunskap som är anpassade för gymnasiet. Den främsta orsaken till valet av läroböcker på gymnasienivå är för att det på grundskolenivå emellanåt kan vara svårt att separera det gällande ämnet från övriga So-ämnen. Att fokus lagts på att studera hur just genus framställs i gällande läromedel, istället för att välja variabler som exempelvis klass eller etnicitet, beror på att det enligt min vetskap inte gjorts en studie kring just detta specifika ämne. Förvisso har det under årens lopp gjorts ett par undersökningar kring hur genus framställs i svenska läromedel, men som sagt ingen just kring samhällskunskapsböcker för gymnasieskolan³³.

Vad gäller valet av material så har jag valt att enbart fokusera på läroböcker som är anpassade till A-kursen i samhällskunskap och som är producerade under 2000-talet. Orsaken till valet att enbart fokusera på böcker från A-kursen beror främst på att alla elever i den svenska gymnasieskolan oavsett program läser denna kurs. Bevekelsegrunden till att enbart fokusera på böcker som är skrivna under 2000-talet hänger samman med att denna studie hämtar sin utgångspunkt i de styrdokument som tillkom i och med Lpf 94. Därav finner jag det mer passande att fokusera på läroböcker som har haft tid att anamma de riktlinjer som framförs i just Lpf 94, vilket i slutändan innebär att jag dragit en gräns kring det nya sekelskiftet.

För att ändå få en någorlunda spridning har jag valt läroböcker som är skrivna under olika delar av 2000-talet. De valda böckerna är fem till antalet. Orsaken till att inte fler böcker ingår i undersökningen kan hämtas i att alla de stora förlagen täcks upp med dessa böcker, och ett flertal av de som lämnats utanför är modifierade versioner av dessa. Kring frågan till varför jag valde just dessa böcker i den uppsjö av läromedel som finns att tillgå har jag kanske inte ett helt uttömmande och tillfredställande svar kring. Varför just böckerna nedan ingår i undersökningen hänger samman med att det framkom, efter en förfrågning på Pedagogiska institutionens bibliotek vid Göteborgs Universitet, att innevarande material har använts i gymnasieskolan med en någorlunda hög frekvens. De böcker som skall undersökas är *Reflex Samhällskunskap för gymnasieskolan A-kurs plus* från år 2000 av Hans Almgren m.fl., *Samhälle.nu Samhällskunskap för gymnasiet A* från år 2003 av Björn Höglund m.fl. Vidare kommer *Millennium Samhällskunskap A* från år 2005 av Palmquist & Wildberg och *Forum Samhällskunskap A Bas* från år 2007 av Brolin & Nohagen att undersökas. Slutligen kommer *Z-classic Samhällskunskap A från år 2007* av Bengt-Arne Bengtsson att studeras.

Slutligen vill jag poängtera att valet att just samhällskunskapsböcker kan diskuteras då eventuell problematik kring framställandet av genus/kön med stor sannolikhet återfinns i en rad andra skolämnen. Men någonstans måste en avgränsning göras och den främsta orsaken

³³ Pettersson, R. s. 116-121

till att den dragits just här, förutom att tidsaspekten inte tillåter alltför omfattande undersökningsobjekt, hänger samman med tanken att just ämnet Samhällskunskap har en viktig funktion i utformandet av de normer och värderingar som just samhället vilar på.

5.2. Didaktisk nytta

Utifrån ovannämnda resonemang finns en förhoppning att gällande uppsats kan ge mig ett mer kritiskt förhållningssätt till de läroböcker som jag i framtiden kommer att arbeta med. Som lärare skall vi utgå från riktlinjerna i läroplanen där främjandet av jämställdheten i klassrummet har en viktig funktion. Om vi då uppmärksammar att det finns brister i de läroböcker vi arbetar med ligger det i mitt ansvar som lärare att använda ett kompletterande material som är mer förenligt med de riktlinjer som styrdokumentet ger oss. Utifrån ett makroperspektiv hoppas jag att denna uppsats på något sätt kunna bidra till ett mer jämställt klassrumsklimat som i det förlängda kan få effekter på normer och värderingar ute i samhället. Å andra sidan kan det finns en viss risk att jag övervärderar den didaktiska nyttan med denna uppsats. Det torde nämligen vara relativt välkänt att just ämnet Samhällskunskap med rätt hög sannolikhet är det ämne i skolan som har minst koppling till just läroboken. Av såväl egen erfarenhet som observation och samtal med andra lärare och handledare är detta ett faktum som kontinuerligt kommit upp till ytan. Å andra sidan känner jag inte att detta skulle vara en orsak som är tillräcklig för att lämna gällande fråga åt sitt öde.

5.3. Innehållsanalys

Benämningen ”innehållsanalys” brukar förknippas med analyser som syftar till att räkna eller mäta förekomsten av vissa fenomen i de undersökta texterna. Termen innehållsanalys kan dock även syfta till att anamma ett mer tolkande perspektiv där även textens latent budskap kan synliggöras³⁴.

Gällande uppsats fokus är att anamma ett tolkande perspektiv av det resultat som framkommer i de föreliggande läroböckerna. Dock bör det påpekas att ett mer kvantitativt angreppssätt kommer att tagas i bruk vid de tillfällen då uppsatsen, utifrån materialet, inte på ett adekvat sätt lyckas finna vad som ligger dolt under textens yta. För som Esaiasson påpekar i *Metodpraktikan* består den kvalitativa, tolkande, analysen av att man efter en omsorgsfull läsning av textens delar, helhet och kontext lyckas skaka fram och tolka det väsentliga innehållet som i många stycken kan ligga dolt under ytan³⁵. Därav kommer uppsatsen således att tillägna sig av ett mer kvantitativt betonat tillvägagångssätt när det tolkande perspektivet inte anses kunna besvara frågeställningarna på ett legitimt och uttömmande sätt.

För att undvika att en alltför vid tolkning av materialet uppstår har ett analysredskap upprättats. Därigenom finns en förhoppning hos mig att tolkningen håller sig inom gällande redskaps bestämda ramar, vilket i slutändan bör ge en mer reglerad och relevant resultatredovisning. I sammanhanget bör det också påpekas att gällande uppsats primära ansats är att undersöka bilder och i vilket sammanhang dessa bilder ges utrymme. Texten i sig kommer inte att tolkas, däremot som sagt dess samspel med bilden, det vill säga i vilket textsammanhang bilden förekommer. Orsaken till valet att inte göra en textanalys i ordets

³⁴ Bergström & Boréus, *Textens mening och makt* s. 44-45

³⁵ Esaiasson, P. m.fl. *Metodpraktikan*, s. 237

rätta bemärkelse beror på en föreställning om att lärobokens språk är så pass neutralt att uppsatsen hade haft stora problem att överhuvudtaget framföra några som helst belegg om hur genus/kön framställs om ett sådant tillvägagångssätt hade anammats. Vad gäller bilden, så menar Selander att den sedan urminnes tider haft en magisk och rituell funktion. Så småningom blev den upplysande och illustrerande och idag kan bilden ha värde som nyhetsförmedlare och som bl.a. kunskapsbärare i lexikon och läroböcker³⁶. Bildens betydelse som verktyg för att föra fram ett budskap eller värdering bör således ej underskattas eftersom det visuella har visat sig ha stor påverkan på det sätt mottagaren tar till sig budskapet i den närliggande texten och i slutändan även omvärlden.

5.4. Analysverktyg

Utifrån det tidigare givna teoriavsnittet har ett analysverktyg med fyra olika problemområden formulerats. Dessa analysverktyg kommer att användas i resultatdelen som en typ av mall för att analysera materialet. Förvisso kan dessa synas vara relativt snarlika i sin utformning, men när allt kommer omkring finner jag ändå att de var för sig behandlar så pass centrala frågor att den gällande uppdelningen, enligt mig, uppfyller sin funktion. Syftet med analysverktyget är således att den skall ge uppsatsen en tolkningsram som tydliggör hur genus framställs i de undersökta samhällskunskapsböckerna.

5.4.1. Ålder

I denna kategori läggs fokus på att undersöka vilken typ av kvinnor och män, utifrån kategorin ålder, som ges utrymme i läroböckerna och om det således finns åldersrelaterade skillnader mellan kvinnor och män i denna framställan. Redan här uppstår ett visst mått av godtycke då jag skall definiera vilken ålder som skall kategoriseras som äldre respektive yngre. Jag väljer att dra gränsen för vad som betraktas som yngre och äldre vid åldern 50. Detta i sig leder inte till några större problem när bilderna visar välkända personer. Däremot är jag medveten om att vissa okända personer, vars ålder är svårtolkad, kan riskera att hamna inom fel kategori. En inledande tanke var att även inbegripa kategorin medelålder, men enligt mig leder ett sådant förfarande till att ett ännu större godtycke inlemmas i uppsatsen. Låt oss nu efter detta ”klargörande” gå över till utgångspunkten i gällande analysredskap.

Som utgångspunkt anammas de, i teoriavsnittet tidigare nämnda, ståndpunkter som Edström och Jacobsson framförde i *Massmediernas enfaldiga typer*. En av deras huvudpoänger var att när kvinnor skildras så är det överhängande unga kvinnor som står i centrum, medan män i allehanda åldrar ges uppmärksamhet³⁷. Det som kommer att studeras här, är om det på något plan är möjligt att överföra deras slutledningar om media till en kontext som innefattar gällande läroböcker i ämnet Samhällskunskap A.

5.4.2. Ämnesområde

I detta stycke hamnar själva lärobokens disposition i centrum. Frågan som här bör utforskas kan formuleras på ett sätt där fokus läggs på var kvinnor respektive män syns och beskrivs i de undersökta samhällskunskapsböckerna. Den teoretiska utgångspunkten hämtar sin näring i

³⁶ Selander s. 13-14

³⁷ Edström & Jacobsson 25-26

kring de tankar om könsmärkning i media som Edström för fram i *Tv-rummets eliter*. Som jag tidigare påpekat beskriver hon att det där finns tydliga avgränsningar kring vad som är typiskt ”manliga” och ”kvinnliga” ämnen. Oftast blir ämnena betecknade som ”hårda” respektive ”mjuka”. De ”hårda” och ”manliga” är traditionellt sett politik, ekonomi och brott straff, medan vård, kultur och skola ses som de ”mjuka” och ”kvinnliga”³⁸. Min uppgift här blir därav att se om dessa tendenser även går att spåra till de böcker som skall studeras. Det vill säga förekommer män i större utsträckning i läroböckernas s.k. ”hårda stycken” som i politik, ekonomi och brott och straff? Får kvinnor på samma sätt ett större företräde i ”mjuka områden” som skola, kultur och omsorg? Frågan man i sådana fall kan ställa sig är om inte läroböckerna i viss utsträckning bidrar till att etikettera och sedermera även konservera synsätt hos eleverna kring vilka positioner och förehavanden som är de mest ”naturliga” hos de båda könen?

5.4.3. Arenor

En central utgångspunkt i detta stycke är att se utifrån vilka villkor kvinnor och män beskrivs och syns utifrån. Det tål att undersökas huruvida det går att skönja några skillnader i vilken miljö de båda blir framställda. Blir män i högre utsträckning än kvinnor framställda utifrån ett arbetsrelaterat perspektiv? Är det eventuellt så att kvinnor i större utsträckning än män nedtecknas i exempelvis civila kläder och således får en större koppling till det privata än det offentliga rummet? Vidare kommer det att undersökas om män i dessa läroböcker, likt i Edströms och Jacobssons mediaundersökning, ges en större variationsrikedom än de kvinnor som framställs³⁹. Kan det exempelvis vara så att män både får komma till uttryck som snickare, pappa, företagsledare och fotbollspappa medan kvinnans roll mer reduceras till en specifik och ej så mångfacetterad roll. Således handlar det dels om ifall kvinnor ges ett liknande utrymme i det offentliga rummet som män men också huruvida om männen överlag ges möjlighet att verka på fler arenor än kvinnorna.

5.4.4. Attribut

Gällande analysverktyg utgår ifrån de tankar kring bildens funktion som presenteras i Hirdmans undersökning. Som nämnts i teoriavsnittet har de gester, blickar och ansiktsuttryck som synliggörs, en betydelse för hur vi som läsare tolkar statusen hos den avbildade⁴⁰. Uppgiften här blir att dels se huruvida det är så att män i större utsträckning än kvinnor framställs med tydliga handrörelser. Dels om det även i en lärobokskontext är så att kvinnor i högre grad tenderar att titta in i kameran medan män har en större fallenhet att vända bort blicken. Slutligen läggs också fokus på om det föreligger några skillnader i hur ofta män respektive kvinnor avbildas leende. Dock bör ett par förtydliganden om hur tillvägagångssättet i att fastställa attributen handrörelse, hitvänd vs bortvänd blick och leendet, kommer att yttra sig. Beträffande handrörelser kommer enbart tydliga handrörelser att analyseras. Vad gäller hitvänd eller bortvänd blick läggs enbart fokus på de bilder där den avporträtterade är medveten om att den aktuella bilden tas. Slutligen kommer definitionen av leende hänga samman med synen av tänder.

³⁸ Edström, s. 16

³⁹ Edström & Jacobsson s. 22-23

⁴⁰ Hirdman s. 48

5.5. Validitet och reliabilitet

Då denna uppsats utgår ifrån en tolkning av bilder och i vilket sammanhang dessa bilder framställs är det, eftersom de tolkningar jag gör har sin utgångspunkt i min egen erfarenhet och förförståelse, svårt att bortse ifrån subjektiviteten. Å andra sidan innebär tillgången till analysredskapet, vilket har sin utgångspunkt i teorin, att tolkningen förmodligen inte kommer att sväva ut allt för mycket då nämnda analysredskap sätter upp vissa bestämda ramar. Därav minskar risken för att ett alltför stort godtycke inlemmas i undersökningen. För att försäkra mig om att reliabiliteten var någorlunda tillfredställande valde jag redan i det allra tidigaste inledningskedet av uppsatsförfarandet att koda av en specifik lärobok utifrån ett av analysredskapen. Dryga sex veckor senare utfördes denna kodning ytterligare en gång för att sedan då jämföras med det inledande resultatet. Förvisso upptäckte jag ett fåtal skilda tolkningar men helhetsbedömningen blev den samma.

Kodningen har överlag funkat bra men ett av analysverktygen har under resans gång reducerats. Inledningsvis benämndes analysverktyget "ålder" som "demografi" Syftet var att förutom ålder även att undersöka kategorierna yrke respektive klass. Efter att sammanställningen påbörjades märkte jag dock relativt snabbt att kategorin yrke och analysverktyget "arenor" inte var ömsesidigt uteslutande, varav yrke togs bort i undersökningen. Orsaken till att jag inte tar med begreppet klass i resultatredovisningen beror på att jag under kodningens gång fick allt större problem med hur jag skulle definiera klass. Vanligtvis brukar klassbegreppet hänga samman med vilken socioekonomisk grupp man tillhör. Vid de tillfällen då välkända män och kvinnor avbildas eller omnämns i dessa läroböcker går det utan alltför stora problem att kategorisera de utifrån klass. När det gäller mer okända individer så uppstod dock ett större problem Vanligtvis brukar en tydlig klassmarkör vara kläderna. Men när exempelvis två helt okända individer där den ene har kostym och den andre har blåställ finns det dock inga garantier för att den förstnämnda skulle vara mer välsituerad än den andre. Det kan vara så att mannen i kavaj är arbetslös medan kvinnan i blåställ har en relativt hög årsinkomst. Därav valde jag att ta bort klass ur undersökningen.

Vad gäller validiteten, det vill säga att man undersöker det man utger sig för att undersöka, så anser jag mig att med hjälp av mitt analysredskap ha besvarat de frågor som är uppställda i undersökningen.

6. Resultatredovisning

I följande avsnitt kommer undersökningens resultat att presenteras. Inledningsvis skall jag dock mycket kort förklara gällande styckes disposition. Det nedan sammanställda resultatet kommer kontinuerligt att jämföras med ansatser som presenterades i det tidigare nämnda teoriavsnittet. Av detta följer att resultatredovisningen inte följer ett mönster där var lärobok presenteras för sig. Istället kommer det funna resultatet att delas upp utifrån de rubriker som respektive analysverktyg erhåller. Inom detta spektrum kommer dock resultatet från varje enskild lärobok att tydligt förevisas för att sedan slutligen utmynna i en jämförelse. I och med denna tematiska ansats kommer sannolikhet ett flertal av bilderna undersökas utifrån mer än ett av analysverktygen.

6.1. Ålder

Detta avsnitt skall besvara frågan om det finns några skillnader i hur mycket utrymme kvinnor respektive män ges i läroboken utifrån kategorin ålder.

I läroboken *Z-classic Samhällskunskap A* är det klart fler yngre än äldre kvinnor som visualiseras. Enligt min tolkning finns det enbart tre bilder i hela boken som visar upp kvinnor som kan kategoriseras in i den äldre ålderskategorin. Dels är det en bild på en grupp äldre kvinnor, dock är de något i bakgrunden i förhållande till en ung ensam kvinna, som är på väg att rösta i kyrkovalet. Dels är det LO ordföranden Lundby Wedin och före detta EU kommissionären Wallström⁴¹. Däremot finns som sagt en mängd bilder med kvinnor som kan definieras som yngre. De är hämtade från en rad olika ingångar. Det är allt ifrån en ensam mamma med sitt barn runt axeln, en arbetande kvinna i en kontorsmiljö till en kvinna i stridmundering under sin militärtjänst eller kronprinsessan Victoria vid någon form av tillställning⁴². Deras enda gemensamma identitet är att de alla kan betraktas som unga kvinnor. Nämnda resultat visar att den teoretiska utgångspunkten om att yngre kvinnor ges ett större utrymme i media än äldre kvinnor, i detta fall går att överföra till en lärobokskontext.

Vad gäller framställandet av män ger denna bok en klart mer blandad åldersfördelning än vad fallet var i gestaltandet av kvinnor. Förvisso avbildas de äldre männen oftare än de yngre dito i moment som politik och ekonomi⁴³. Enligt min åsikt finns det vissa passager där äldre kvinnor kunde getts utrymme på bekostnad av de flertal äldre män som ges utrymme. Framförallt tänker jag på två olika passager i gällande lärobok. Dels finns ett avsnitt som tar upp att idéer och initiativ varit och är en viktig part av den ekonomiska tillväxten i Sverige. För att exemplifiera ett sådant tillstånd väljs "Gnosjöandan". Här gestaltas förvisso såväl en kvinna som en man. Dock är det ung kvinna och en äldre man som visas upp⁴⁴. Ett liknande exempel men utifrån en helt annan kontext, internationella konfliktorsaker, visar upp en äldre tibetansk munk som suttit fängslad i kinesiskt förvar i dryga 30 år. För att skapa en lärobok med en mer flexibel syn hos eleverna att även äldre kvinnor är inbegripna i stora samhällsfrågor kunde valet av den fängslade burmesiske oppositionspolitikern, San Suu Kyi eventuellt vara på sin plats i detta sammanhang⁴⁵. Även ifall kategorin unga män och yngre medelålders män är väl representerade i denna lärobok tenderar den äldre kategorin män att få ett något större utrymme. Dock är det inte av den omfattningen att en liknande

⁴¹ Bengtsson, B-A *Z-classic Samhällskunskap A* s. 204, 279, 282.

⁴² Ibid. s. 160, 174, 374, 111

⁴³ Ibid. s. 85, 122, 256, 347

⁴⁴ 173-174

⁴⁵ s. 352

problematisering som var fallet i förhållandet mellan yngre respektive äldre kvinnor kan göras.

I *Millennium Samhällskunskap A* kan vissa andra tendenser kring vilka kvinnor som blir synliggjorda i text och bild skönjas. Här gestaltas kvinnor överlag, oavsett ålder, i lägre utsträckning än män. Förvisso har denna lärobok något fler exempel på kvinnor som kan definieras som äldre. Även här hämtas dock flertalet av dessa från den politiska eliten såsom EU-parlamentarikern Paulsen och den före detta socialdemokratiske ministern Winberg⁴⁶. Dock finns bilder av såväl en känd svensk affärskvinna, Ax:son Johnson som en äldre helt okänd kvinna på Arbetsförmedlingen och slutligen två kvinnor i arbete på ett socialkontor⁴⁷. Å andra sidan ges inte de yngre kvinnorna alls samma utrymme som i *Z-Classie*. Inte mer en tiotalet kvinnor som kan definieras som unga eller i yngre medelåldern ges här utrymme. Ett flertal av dessa är dessutom avbildade tillsammans med en man⁴⁸. Beträffande åldersstrukturen mellan yngre och äldre män så är den relativt likvärdig. Det är aningen fler äldre än yngre män som presenteras vilket främst beror på att historiska individer såsom Marx, Smith, Bentham och Keynes ges utrymme⁴⁹. Precis som i den föregående läroboken hämtas merparten av de äldre männen från ämnena politik och ekonomi. Exempel på äldre män är före detta riksbankschef Heikensten, före detta ledaren för Junilistan Lundgren, Jeltsin, Khomeini, Arafat och Peres⁵⁰. Vad gäller de yngre männen så hämtas de ifrån sett alla sammanhang samhällslivet kan erbjuda⁵¹.

Således visar denna lärobok upp ett resultat angående den kvinnliga åldersfördelningen som inte är helt förenlig med Edström & Jacobsons huvudpoäng. Däremot överrensstämmer resultat med de belägg de framförde om den manliga åldersfördelningen. För precis som där visar gällande resultat upp en bild där ålder inte är en särdeles utmärkande faktor för hurvida vilket utrymme man ges som man.

I läroboken *Forum Samhällskunskap A Bas* ges kvinnor ett större utrymme än i de två ovannämnda läroböckerna. Dock gestaltas de yngre kvinnorna klart oftare än de äldre kvinnorna. Det finns uppemot trettioalet bilder som skildrar denna ålderskategori kvinnor i skilda miljöer⁵². Apropå de äldre kvinnorna så återuppstår mönstret från de andra två läroböckerna att politiken är deras främsta källa till representation. Här är det Norges före detta statsminister Harlem Brundtland och Liberias nuvarande president Johnson Sirleaf som ges plats⁵³. Angående männen så uppvisar de, precis som i de tidigare nämnda läroböckerna, en klart jämnare åldersfördelning än kvinnorna. De män som kan kategoriseras som äldre hämtas främst från den ekonomiska och politiska sfären⁵⁴. De yngre männen hämtas från ett brett spektrum av samhällslivet, såsom exempelvis en skatare, en butiksarbetare, en reparatör och ett gäng afrikanska fiskare⁵⁵.

⁴⁶ Palmquist, C & Wildberg, H-K, *Millennium Samhällskunskap A*, s. 206

⁴⁷ Ibid. s. 25, 15, 20

⁴⁸ Ibid. s. 29, 42, 84, 95, 123

⁴⁹ Ibid. s. 57, 61, 75, 99

⁵⁰ Ibid. s. 71, 155, 176, 182, 187

⁵¹ Ibid. s. Exempel på yngre män finns på s. 37, 84, 166, 171, 177, 178

⁵² Brodin, K & Nohagen, L, *Forum Samhällskunskap A Bas*, Exempel på yngre kvinnor finns bland annat på s. 29, 108, 128, 137, 186-187, 245, 281

⁵³ Ibid. s. 75, 198

⁵⁴ Ibid. s. 156, 157, 176, 198, 239

⁵⁵ Ibid. s. 29, 106, 140, 101

Resultatet från denna lärobok är i mitt tycke högst förenligt med den teoretiska utgångspunkten att yngre kvinnor ges ett klart större utrymme än de äldre kvinnorna medan männens utrymme inte alls är lika avhängigt ens ålder.

I *Samhälle.nu Samhällskunskap för gymnasiet A* är det till skillnad mot de övriga läroböckerna en helt jämn fördelning av antalet bilder mellan kvinnor och män. Dock är åldersfördelningen inom kategorin kvinnor återigen mycket ojämnt fördelad. Det finns endast två bilder på kvinnor som kan definieras tillhöra den äldre ålderskategorin. Dels är det en bild på näringsminister Olofsson och dels är det, utifrån det tidigare resultatet, något överraskande en bild på en okänd pensionär gående med sin rollator⁵⁶. Beträffande männen så ges de yngre männen ett större bildutrymme än de äldre dito. Förutom en okänd pensionär är alla bilder på äldre män, ännu en gång, hämtade från den politiska och ekonomiska eliten⁵⁷. Precis som i ovannämnda lärobok verkar de yngre männen på en rad olika arenor. Det är allt från en sjuksköterska och boxare till en militär och demonstrant⁵⁸.

Återigen tydliggörs att de äldre kvinnorna ge klart mindre utrymme än sina manliga dito och att männen har en klart jämnare åldersfördelning än kvinnorna.

Det resultat som presenteras i *Reflex Samhällskunskap för gymnasieskolan A-kurs plus* kan i många hänseenden betraktas som överrensstämmande med de tendenser som gavs i läroboken *Forum*. Förvisso bjuder även denna bok på fler bilder av män men skillnaderna utifrån kön är inte alltför markanta. Däremot är det återigen en betydande avvikelse i fråga om vilka kvinnliga ålderskategorier som ges utrymme. Ett större antal av de avbildade kvinnorna kan definieras som unga. Det finns endast två bilder med kvinnor som kan definieras som tillhörande den övre medelåldern eller den äldre kategorin. Ingen av dessa bilder ger dessutom de innevarande kvinnorna eget fokus. Det är dels före detta minister Winberg som samspråkar med tre manliga företrädare för den samiska minoriteten och det är dels drottning Silvia som delar utrymme med kungen⁵⁹. Således lyder återigen äldre kvinnor som kan definieras som vardagsmänniskor helt med sin frånvaro. Vad gäller det resultat som kan kopplas till män så stärker detta den gängse bilden av att mäns ålder inte, på samma sätt som kvinnors, är avgörande för hur ofta man ges tillfälle att verka på bild. Här är således åldersfördelningen relativt jämn, dock med ett visst överskott av män som kan definieras som i den övre medelåldern eller som äldre. Det kanske mest anmärkningsvärda utifrån ett genusperspektiv är att äldre män som kan definieras som okända individer i denna bok ges ett helt annat utrymme än de kvinnliga dito. Exempelvis synliggörs en butiksföreståndare, en brandman och en renhållningsarbetare⁶⁰.

Sammanfattningsvis kan det sägas att fyra av de fem läroböckerna i stort har ett likvärdigt resultat. Det tydligaste resultatet är att yngre kvinnor ges ett klart större bildutrymme än de äldre kvinnorna. Förvisso uppvisar läroboken Millennium ett resultat som skiljer sig åt något från de övriga fyra, då den har en klart jämnare kvinnlig åldersfördelning. Trots detta undantag så kan den teoretiska utgångspunkten om att yngre kvinnor förekommer oftare än

⁵⁶ Björn Höglund m.fl. *Samhälle.nu Samhällskunskap för gymnasiet A* s. 28, 146

⁵⁷ Ibid. s. 146, 59, 64, 125

⁵⁸ Ibid. s. 47, 58, 53, 173

⁵⁹ Hans Almgren m.fl. *Reflex Samhällskunskap för gymnasieskolan A-kurs plus* s 182, 197

⁶⁰ Ibid. s. 82, 206, 257

äldre kvinnor i media, enligt mig, även överförs till en lärobokskontext. När det gäller männen så talade teorin om att dessa inte alls i samma utsträckning är drabbade av en skev åldersrepresentation. Det föreliggande resultatet visar att även här går förhållandena i media att överföra till ett sammanhang där läroboken finns.

6.2 Ämnesområde/Sammanhang

Detta avsnitt skall besvara frågan om vart i läroboken kvinnor respektive män ges utrymme och om teoridelens utgångspunkter kring ”hårda” och ”mjuka ämnen” i media går att överföra till en lärobokskontext.

I *Z-Classic* finns ett block som särskilt utmärker sig angående frågan vart kvinnor respektive män ges utrymme. Blocket tituleras ”Statsskick” och här inbegrips de allra flesta avsnitt som har någon form av anknytning till ämnet politik. I hela blocket förekommer män klart fler gånger, detta oavsett om det handlar om en svensk eller internationell kontext. Ur ett svenskt sammanhang återges ett par historiska bilder såsom Saltsjöbadsavtalet och Socialdemokraternas rekordval från 1968⁶¹. På den förstnämnda bilden avbildas 11 män, varav inga kvinnor, och på den senare gestaltas nio män, även den utan något kvinnligt inslag. Förvisso bör man inte tolka gårdagens bilder med dagens glasögon men dessa bilder kan eventuellt belysa det faktum att kvinnor har varit och fortfarande till viss del är mindre förekommande än män i den politiska maktens korridorer. För studerar man de bilder som är hämtade från ”dagens” tidevarv i den politiska kontexten, så lyser kvinnor i denna lärobok som sagt med en närmast total frånvaro. Här gestaltas exempelvis kristdemokraternas partiledare Hägglund och i samband med rubriken ”Den regionala statliga förvaltningen” där landshövdingens åtaganden och funktioner beskrivs är det ånyo en man, Lagrell, som ges utrymme⁶². I detta sistnämnda fall hade det måhända kunnat finnas en möjlighet att avbilda en kvinnlig landshövding då det till dags dato är 12 män respektive 9 kvinnor som verkar som landshövdingar⁶³. Den enda kvinnan som ges utrymme är kronprinsessan Victoria i samband med rubriken ”Statschefer”⁶⁴. Utifrån ett internationellt perspektiv förstärks gällande tendens än tydligare. Det är bilder på såväl FN-chefer som Natochefer och välkända politiker som exempelvis Mandela, Castro, Gorbatsjov och Bush⁶⁵. Däremot finns ingen kvinna avbildad här.

Således kan jag med all säkerhet slå fast att teoriavsnittets betoning om att vissa ämnen i media betraktas som ”hårda manliga ämnen”, varav ”politik” ansågs vara precis ett sådant, just i detta fall även går att överföra till en lärobokskontext.

Däremot syns inte alls ett liknande resultat i blocket ”Ekonomi”, ett annat ämne som teorin betraktade som ett ”hårt manligt ämne”. De kvinnor som presenteras hämtas från en rad skilda områden i detta tema. Det är allt ifrån en okänd kvinna i samband med rubriken ”Privatekonomi” till en lika okänd försäljerska av t-shirts i Moskva i samband med avsnittet ”Blandekonomi”. Tillika gestaltas ordföranden i LO, Lundby-Wedin och en sjuksköterska i samband med beskrivning av ”Arbetslöshetens orsaker”⁶⁶. När det gäller begreppen vård,

⁶¹ *Z-Classic* s. 146, 122

⁶² *Ibid.* s. 101, 129

⁶³ www.lansstyrelsen.se/lst/om_Lansstyrelsen/adresslista_landshovdingar.htm

⁶⁴ *Z-Classic* s. 111

⁶⁵ *Ibid.* s. 347, 414, 366, 350, 351, 363, 99

⁶⁶ *Ibid.* s. 205, 216, 279, 275

skola och omsorg, vilka i teoriavsnittet definierades som ”mjuka kvinnliga ämnen” ges de inget specifikt bildutrymme varav det inte går att fastställa huruvida kvinnor även i en ett lärobokssammanhang skulle framställas oftare inom sådana ämnen. Ett annat ämne, som enligt min tolkning, troligtvis inte heller kan betraktas ha en innebörd som närmast ovan, är ”Försvaret”. I stycket ”Det svenska militära försvaret” bildges en kvinna genomförandes sin värnplikt. Dessutom beskrivs hur bland annat de svenska Lottakårens är en stor och viktig del i det svenska totalförsvaret⁶⁷. Detta kan, enligt mig, eventuellt tolkas som att kvinnor ges ett visst utrymme i ett ämnesområde som traditionellt ofta varit förknippat med män.

I *Millennium* finns ett drygt 40 sidor långt block som betecknas som ”Samhällets ekonomi” I detta block namnges inte vid ett enda tillfälle någon kvinna⁶⁸. Förvisso har ”ekonomi” varit en klassiskt manlig domän och majoriteten av de teorier som är grundläggande för studier i ämnet är framställda av män som exempelvis Smith, Marx och Keynes⁶⁹. Dock är gällande tema uppdelad i ett antal mindre enheter där bland annat svensk ekonomisk politik, både ur ett historiskt och nutida perspektiv, beskrivs. I detta avsnitt nämns bland annat en rad svenska finansministrar bl.a. Feldt, Wigforss och Nuder. Just Feldts namn kommer upp i och med den ekonomiska krisen som präglade Sverige under 90-talet. En möjlig väg, för att få ett mer jämförbart perspektiv, hade kunnat vara att nämna Sveriges enda hittills kvinnliga finansminister, Anne Wibble, som hade just innevarande position, 1991-1994, när nämnda kris var som allra värst⁷⁰. Något som dock kan tänkas väga upp, eller så kan det vara undantaget som bekräftar regeln, den lägre förekomsten av kvinnor i detta block är möjligtvis bilden av en kvinnlig byggnadsarbetare i full färd med att utföra sina sysslor⁷¹.

Däremot finns klart fler exempel på kvinnor som ges utrymme i avsnittet ”socialpolitik”, vilket utifrån teorin kan betecknas som ett ”mjukt ämne”. En bild visar två kvinnor på ett socialkontor⁷². En annan kvinna som kanske mer är att betrakta som en affärskvinna, Ax:son Johnson, framställs också i detta avsnitt, här som ordförande för Stadsmissionen, en organisation som ur en betraktares öga troligen ses som en företrädare för ”mjuka” humanistiska ideal⁷³. I blocket ”Arbete och Pengar”, vilket enligt min tolkning bör kunna föras in i kategorin ”hårda manliga ämnen” ges dock kvinnor och män ungefär lika mycket utrymme. Bland annat gestaltas en kvinna arbetande i kontorsmiljö, en annan synliggörs i samband med beskrivning av fackets uppgifter medan en tredje syns sökandes jobb på Arbetsförmedlingen⁷⁴.

Emellertid visar blocken ”Vem bestämmer” och ”Omvärlden” upp en ojämn könsfördelning. Framförallt gäller detta det sistnämnda blocket där en uppsjö av män, då företrädesvis utländska politiker, gestaltas. Exempel på sådana är Walesa, Gorbatsjov, Arafat och Peres⁷⁵. Även i den svenska kontexten är det en tydlig övervikt av män. Av de kvinnor som ges utrymme tillhör ingen den politiska makten. Istället avbildas samtliga kvinnor utifrån ett protestperspektiv, varav alla är okända. Dels är det en individ som omhändertas av polis, dels

⁶⁷ Ibid. s. 374, 376

⁶⁸ *Millennium*. s. 52-92

⁶⁹ Ibid. s. 57, 61, 75

⁷⁰ Ibid. s. 85

⁷¹ Ibid. s. 84

⁷² Ibid. s. 20

⁷³ Ibid. s. 25

⁷⁴ Ibid. s. 11, 8, 15

⁷⁵ Ibid. s. 173, 175, 187,

är det en grupp kvinnor från 70-talet som demonstrerar för fri abort och slutligen en individ som bränner EU-flaggan i samband med den svenska folkomröstningen till EU 1994⁷⁶.

Kriminalpolitik var ett av de ämnen som teoriavsnittet benämnde som ett "hårt manligt ämne". I *Reflex* gestaltas män oftare än kvinnor i temat "Lag och rätt". Exempelvis finns två separata bilder som skildrar grupper av poliser i arbete, där för övrigt ingen av poliserna är kvinnor⁷⁷. Vidare gestaltas män som alternativt advokater eller som fångar i detta avsnitt medan den enda kvinnan som ges utrymme är arbetandes för hjälporganisationen Amnesty⁷⁸. Förvisso suddar den sistnämnda bilden ut männens dominans i gällande tema men bilden kan också, enligt min tolkning, förstärka bilden av att kvinnor främst kan kopplas till "mjuka frågor" där humanistiska värden står i centrum, vilket Amnesty ändå torde kunna sägas företräda.

Däremot visar resultaten från de avsnitt som kan kategoriseras in under beteckningen "Politik" upp en något jämnare fördelning mellan kvinnor och män. I avsnittet "Så styrs Sverige" syns såväl före detta minister Winberg som kronprinsessan Victoria⁷⁹. I detta avsnitt finns även bilder som har en blandad kompott av kvinnor och män. Det är dels kungaparet och dels före detta statsminister Perssons regering från 1998 med hälften kvinnor och hälften män⁸⁰. Emellertid existerar det endast en bild på en man i detta stycke, före detta finansminister Ringholm⁸¹. I kapitlet "Så styrs kommunen" ges endast två tolkningsbara bilder. Dels gestaltas en manlig brandman och dels en kvinna i färd med att göra en plastikoperation⁸². Dock finns det vissa avsnitt i temat "Politik" där män framställs klart oftare än kvinnor. Framförallt syftar jag då på avsnittet "Demokrati och diktatur" där statsöverhuvuden, varav alla är män, från så skilda länder som Sydafrika, Syrien, Nordkorea och Österrike presenteras⁸³. Den enda kvinna som gestaltas i detta område är en svensk riksdagsledamot⁸⁴.

Även blocket som behandlar "Ekonomi" får anses presentera en relativt jämn könsfördelning. I avsnittet "Arbetsmarknaden" framträder dels en kvinnlig butiksanställd och en kvinnlig bilmekaniker medan männen representeras av en VD för ett småföretag⁸⁵. Liknande gestaltningar äger rum i avsnittet "Ekonomisk politik" där såväl kvinnliga lärare som en arbetare i bilindustrin ges utrymme medan före detta statsminister Persson och en byggarbetare är de män som återges.

Även i *Samhälle.nu* framträder en markant skillnad i vilket utrymme kvinnor och män ges i temat politik, här benämnt som "Politik i Sverige"⁸⁶. Oavsett om det handlar om en beskrivning av statens, landstingens, kommunernas och diverse myndigheters funktion eller en redogörelse av regeringens och riksdags primära uppgifter så visar det tillhörande

⁷⁶ Ibid. s. 95, 100, 117

⁷⁷ *Reflex* s. 57, 58

⁷⁸ Ibid. s. 64, 67, 71

⁷⁹ Ibid. s. 182, 174

⁸⁰ Ibid. s. 188, 197

⁸¹ Ibid. s. 194

⁸² Ibid. s. 207, 219

⁸³ Ibid. s. 150, 154, 155, 163

⁸⁴ Ibid. s. 170

⁸⁵ Ibid. s. 233, 234, 231

⁸⁶ *Samhälle.nu* s. 24-71

bildmaterialet allt som oftast upp bilder på män. Exempelvis avbildas en manlig sjuksköterska i samband med avsnittet "Landstinget", en manlig mobb/medborgargarde kring avsnittet "Vad skall vi med staten till", tre manliga poliser i avsnittet "Myndigheter verkställer regeringens beslut" och före detta statsminister Persson i samband med rubriken "Regeringen verkställer riksdagens beslut"⁸⁷. De kvinnliga undantagen som här ges utrymme är dels kronprinsessan som avbildas i anknytning till faktarutan "Monarki eller republik" och näringsminister Olofsson i samband med frågeställningen "Hur skall politiker vara"⁸⁸.

Däremot visar temat "I massmediernas värld" upp ett bildmaterial som är mer jämnt fördelat utifrån kön⁸⁹. Dessutom kan läroboken, i avsnittet "Reklammakt", sägas frånga ett, utifrån min förförståelse och tolkning, tillvägagångssätt som ofta är kutym, när de visar upp en manlig modell istället för en kvinnlig dito⁹⁰. Vidare ges en bild på affärskvinnan C. Stenbeck i samband med avsnittet "Vem äger och styr massmedia", vilket i sig, enligt mig, eventuellt kan leda till att det kommer till uttryck en mer mångfacetterad bild av hur makten i samhället är utformad.

Å andra sidan uppvisar de båda temana "Samhällets ekonomi" och "Ekonomi och politik", vilka båda utifrån teorin betraktas som "hårda manliga ämnen", fler män än kvinnor. Förvisso är det överlag relativt få bilder som används i dessa båda teman men de som kommer till uttryck kännetecknas således av fokus på män. Ett par exempel är affärsmannen M. Wallenberg i anknytning till avsnittet "Aktier och aktiefonder", en skogsarbetare i ämnet "Hushållets ekonomi" och en grupp manliga militärer i avsnittet "Offentliga sektorn"⁹¹. Däremot finns som sagt inga bilder på kvinnor som ges något eget utrymme i detta ämnesområde. Emellertid ges kvinnor ett klart större utrymme än män i det tema som benämns som "Män och kvinnor".

I och med att de ämnen som i teorin benämndes som "mjuka och kvinnliga ämnen", vård skola omsorg, här antingen framställs utan bildmaterial eller i ett fall har en manlig sjuksköterska för att visa upp landstingets uppgifter, är det svårt att dra några slutsatser kring att kvinnor i större utsträckning än män skulle beskrivas utifrån ett sådant sammanhang. Däremot visar resultatet att män är mer förekommande än kvinnor i de ämnesområden, ekonomi, politik, vilka de teoretiska utgångspunkterna benämnde som "hårda och manliga ämnen".

I *Forum* framträder överlag en helt annan bild än i de ovannämnda läroböckerna. I blocket "Ekonomi"⁹² ges kvinnor ett klart mer betydande utrymme än vad tidigare varit fallet. Exempelvis visar stycket "Privatekonomi" upp en egen företagare, en kvinna som betalar sina räkningar, medan kapitlet "Ekonomins grunder" dels avbildar två kvinnor arbetande med att producera mat och dels en kvinna som säljer varor på en marknad⁹³. Även män ges utrymme i detta avsnitt, bland annat avbildas en byggarbetare i samband med rubriken "Arbetslivet" och en man som matar sitt barn i anknytning till rubriken "Föräldraledighet"⁹⁴. Genom hela detta tema framställs, enligt min tolkning, män och kvinnor i bild utifrån ett perspektiv som kan

⁸⁷ Ibid. s. 47, 50, 68, 64

⁸⁸ Ibid. s. 53, 28

⁸⁹ Ibid. s. 88-115

⁹⁰ Ibid. s. 101

⁹¹ Ibid. s. 125, 121, 142

⁹² *Forum* s. 90-185

⁹³ Ibid. s. 137, 123, 104, 105

⁹⁴ Ibid. s. 136, 132

beskrivas som jämställt. Med jämställt menar jag här att kvinnor ges lika mycket bildutrymme oavsett om avsnittet exempelvis är ”Arbetslivet”, ”Näringslivet och arbetsmarknaden”, ”Den svenska ekonomin” eller ”Den globala ekonomin”.

Liknande tendenser går även att skönja i blocket ”Politik” som, i likhet med blocket ”Ekonomi”, utifrån teorin kategoriserades som ett ”hårt och manligt ämne”. Förvisso ges i såväl avsnittet ”Demokratins problem” som i ”Politiken i världen” en ensidig fokus på män. I det förstnämnda stycket avbildas general Franco och Hitler, och i det senare ges såväl Gandhi, Mandela som Bin Laden utrymme⁹⁵. Överlag gestaltas dock kvinnor här i samma omfattning som män. Exempelvis finns i samband med avsnittet ”Politikens grunder” en faktaruta vilken presenterar alla de kvinnor som varit presidenter, stats- eller premiärministrar i olika nationer. Dessa får symboliseras i bild av Liberias, varav också Afrikas, första kvinnliga statschef någonsin, E. Johnson Sirleaf⁹⁶. Även i avsnittet ”Personligt engagemang” ges två exempel på kvinnor i historien som varit bidragande till att ett samhällsklimat som icke kan anses vara förenliga med begreppet mänskliga rättigheter kunnat förändras i en ny riktning, E. Key som under det tidiga 1900-talet verkade för kvinnors rösträtt och R. Parks som protesterade mot segregationen i USA⁹⁷. Visserligen ges män ett större bildutrymme i avsnittet ”Svensk politik”, vilket bland annat kommer till uttryck i stycket där fem svenska statsministrar ur historien namn- och bildges⁹⁸. Å andra sidan tas två kvinnliga brandmän upp som de enda bildexemplena när läroboken beskriver vilka verksamheter de svenska kommunerna står för⁹⁹.

Även i det något spretiga och mångtydiga blocket ”Kultur” ges kvinnor och män ett utrymme som kan betecknas som likvärdigt. Oavsett om det handlar om att gestalta olika kulturyttringar från den nationella eller internationella kontexten är således representationen jämbördig. Förvisso ges en bild på en kvinna som delar ut soppa i Stadsmissionens regi i avsnittet ”Socialpolitik” men å andra sidan gestaltas en man läsande för sina barn i ett tillhörande stycke¹⁰⁰. Utifrån teoriavsnittet betecknades ”Socialpolitik” som ett ”mjukt och kvinnligt ämne” men i och med att även män här avspeglas inom detta område kan det, enligt min tolkning, återigen sägas att denna lärobok överlag har en gestaltning som kan sägas vara jämställd. Det som skulle kunna motsäga denna ståndpunkt är att det i avsnittet ”Kriminalpolitik” endast ges en bild på en man, närmare sagt en trafikpolis¹⁰¹. Å andra sidan finns det bara en bild i detta avsnitt varav urvalet, enligt mig, är för litet för att några ordentliga tendenser går att säkerställa.

Sammantaget så har denna lärobok, enligt min tolkning, det mest jämställda perspektivet av alla de undersökta läroböckerna ifråga. Det är svårt att hitta några specifika områden där det förekommer något som skulle kunna sägas överrensstämma med en snedvriden könsfördelning.

6.3 Arenor

⁹⁵ Ibid. s. 190, 196, 256, 255

⁹⁶ Ibid. s. 198

⁹⁷ Ibid. s. 210, 218

⁹⁸ Ibid. s. 239

⁹⁹ Ibid. s. 245

¹⁰⁰ Ibid. s. 56-57

¹⁰¹ Ibid. s. 62

Detta avsnitt skall besvara frågan om det finns några skillnader utifrån vilka arenor kvinnor och män blir beskrivna och synliggjorda.

I *Z-Classic* ges kvinnor och män olika grader av utrymme på olika typer av arenor. Män ges ett klart större utrymme i det offentliga rummet. Den del av det offentliga rummet som män specifikt ges företräde i är den politiska och ekonomiska arenan. Gällande bok kryllar av exempel på män i politiken. Exempel på sådana är Blair, Schröder, Mandela, Ingves och Bäckström¹⁰². Det enda exemplet på en kvinna i maktställning är LO-ordföranden Lundby-Wedin¹⁰³. Men även i den mer vardagligt arbetsrelaterade kontexten ges män ett klart större utrymme än kvinnor. Yrken som exempelvis journalist, industriarbetare och polis företräds här överlag av män¹⁰⁴. Dessa bilder gör heller inte någon koppling till det privata i deras arbetsutövning, vilket bilden på en kvinna arbetande i jordbrukssektorn i något asiatiskt land kan kopplas till. Samtidigt som hon utför sina sysslor bär hon nämligen ett litet barn i en anordning på ryggen¹⁰⁵. Bilden kan tolkas på ett sätt där betraktaren fortsatt bedömer hennes primära identitet som mamma och inte som lönearbetare. Å andra sidan finns det inte speciellt många bilder på kvinnor i det privata rummet. En av de få bilder utifrån en sådan kontext är en kvinna som bär sitt barn över axeln¹⁰⁶. I gällande bok finns bara en bild på en man som kan sägas ha kopplingar till den privata arenan. Bilden presenteras i samband med ett avsnitt där föräldrapenningen beskrivs. På bilden håller mannen sitt lilla barn i famnen¹⁰⁷. Dock är han klädd i kostym vilket eventuellt kan öppna för en tolkning att han inte till hundra procent kan lämna det lönerelaterade arbetet bakom sig. Trots att det är ett fåtal bilder på kvinnor från den offentliga arenan är de ändå fler än de som ges från den privata arenan. Exempel på kvinnor från den offentliga arenan är dels en kontorist, en souvenirförsäljerska, en polis och kronprinsessan Victoria i egenskap som framtida statschef¹⁰⁸.

Apropå bilden av den kvinnliga polisen så finns det en bild på en manlig polis ett par sidor senare¹⁰⁹. Sättet de framställs på är sannolikt frukten av en slump men jag tycker ändå den pekar på något intressant. Den kvinnliga polisen är av allt att döma på besök i en grundskola. Leende håller hon den ena armen moderligt runt en av de tillika leende flickorna. Framställs den bilden för sig själv går eventuellt tankarna hos betraktaren att här är en vänlig polis som värnar om humanistiska värden. Men ställs denna bild i relation till bilden på den manliga polisen, som gestaltas som säkrande av bevis efter ett butiksran, skapas eventuellt ytterligare ett tankemönster hos betraktaren av bilden, där kvinnliga respektive manliga poliser inte de facto ses som bärare av samma uppdrag i tjänsten. Konsekvensen av detta kan möjligtvis bli att det förstärker ett synsätt där kvinnan framförallt framställs ses som den omhändertagande och vänlige medan mannen i större utsträckning betraktas/värderas utifrån sin prestation som brottsbekämpare.

Det resultat som presenteras i *Reflex* kan i viss mån sägas överrensstämma med den bild som framkom i *Z-Classic*. Även här framställs män klart oftare än kvinnor i samhällets

¹⁰² *Z-Classic* s. 85, 350, 256, 281

¹⁰³ *Ibid.* s. 279

¹⁰⁴ *Ibid.* s. 9, 32, 47, 173,

¹⁰⁵ *Ibid.* s. 160

¹⁰⁶ *Ibid.* s. 59

¹⁰⁷ *Ibid.* s. 212

¹⁰⁸ *Ibid.* s. 174, 216, 285, 111

¹⁰⁹ *Ibid.* s. 285, 293

maktpositioner¹¹⁰. De kvinnor som ges utrymme är jordbruksminister Winberg och en riksdagsledamot för centerpartiet vid namn Jonsson¹¹¹. Av intresse med den sistnämnda är att det i avsnittet ”demokrati och diktatur” ges en intervju med henne. Till skillnad mot den bild som presenterades i teoriavsnittet ställs inga frågor till henne som kan kategoriseras som av personlig eller privat natur. Istället läggs frågornas fokus dels på allmänna ämnen som ideal och förväntningar inom politiken och dels på mer specifika sakområden som personval och utbildningspolitik. I den tillhörande bilden gestaltas hon på ett sådant sätt att orden ”Sveriges Riksdag” från gällande Riksdagshus synliggörs¹¹². Detta i sig kan ses som att hon i första hand har sin identitet som politiker som verkar på gällande arena. Till skillnad mot i *Z-Classic* är fler kvinnor avbildade utifrån sin identitet som lönearbetare. En rad skilda yrken såsom butiksanställd, bilindustriarbetare, lärare, bilmekaniker, och modell passerar revy¹¹³. Beträffande männen så är, i likhet med kvinnorna, fler av dem avtecknade från det offentliga rummet än det privata¹¹⁴.

Precis som i de två ovannämnda läroböckerna presenteras även i *Millennium* en bild där vissa specifika områden av det offentliga rummet framstår som könssegregerade. Om vi tar yrket politiker som exempel så finns det över tjugotalet bilder som visar manliga politiker i diverse olika sammanhang¹¹⁵. I jämförelse existerar det bara en enda bild på kvinnliga politiker och där delar Paulsen och Winberg på utrymmet¹¹⁶. När det gäller bilder på okända vardagsmänniskor så är dock skillnaderna mellan män och kvinnor inte lika uppenbara. Förvisso är det ett antal fler bilder som gestaltar män än kvinnor utifrån ett arbetsrelaterat perspektiv¹¹⁷. Detta i sig kanske dock inte är alltför anmärkningsvärt då män i gällande lärobok sammantaget avbildas, oavsett kontext, mer upprepat. Dock är det aningen fler bilder på kvinnor än bilder på män från en icke arbetsrelaterad kontext. Samtidigt är den enda bilden i boken från en hemmiljö tagen på en man¹¹⁸.

Även *Forum*, i likhet med de två ovannämnda läroböckerna, ges de män och kvinnor som kan betraktas som okända vardagsmänniskor ett relativt likvärdigt utrymme på den offentliga arenan. Ett par exempel på kvinnor som verkar i en arbetsrelaterad kontext är en butiksanställd, en militär, två stycken som verkar i det privata näringslivet och en egen företagare¹¹⁹. Till skillnad mot övriga läroböcker i uppsatsen framställs även kvinnor från den internationella arenan i större utsträckning från ett arbetsrelaterat sammanhang än ett privat dito. Till exempel gestaltas ett par kinesiskor vid tillverkning av gummiskor, två afrikanska kvinnor vid jordbruksarbete och en asiatiska som jobbar på en marknad.¹²⁰ Återigen är den politiska arenan den del av det offentliga rummet som bär spår av tydligast könskillnader. De enda två kvinnor som ges utrymme är Norges före detta statminister Harlem Brundtland och

¹¹⁰ Reflex, Ett par exempel finns på s. 47, 150, 163 194, 245, 290

¹¹¹ Ibid. s. 182, 170

¹¹² Ibid. s. 170

¹¹³ Ibid. s. 233, 272, 275, 234, 16

¹¹⁴ Ibid. Exempel på män som gestaltas utifrån den offentliga arenan finns på s. 57, 64, 82, 145, 292, 346

¹¹⁵ Millennium, Ett par av dessa exempel finns på s. 81, 96, 109, 110, 118, 151, 155, 173, 176, 182, 187

¹¹⁶ Ibid. s. 206

¹¹⁷ Exempel på män som avbildas i en arbetsrelaterad kontext finns på s. 10, 52, 79, 95, 135. Exempel på kvinnor som avbildas i en arbetsrelaterad kontext finns på s. 11, 20, 52, 52

¹¹⁸ Ibid. s. 37

¹¹⁹ *Forum* s. 127, 140, 147, 137

¹²⁰ Ibid. s. 165, 104, 105

Liberias nuvarande president Johnson Sirleaf¹²¹. Däremot finns det ett stort antal bilder på manliga politiker från olika historiska och geografiska sammanhang.¹²² Det bör tilläggas att det är just mängden av bilder på manliga politiker som gör att männen sammantaget framställs mer upprepat i det offentliga rummet. När det gäller bilder som hämtas från en mer privat miljö så ges män och kvinnor ett ungefär lika stort utrymme. Det finns exempelvis lika många bilder på män som det finns på kvinnor från en hemmiljö¹²³. Däremot avtecknas män, kanske något överraskande, vid två tillfällen med sina, vad jag antar, barn medan kvinnor i denna lärobok aldrig ges någon koppling till den annars relativt vanligt förekommande rollen som mamma¹²⁴.

I *Samhälle.nu* ges dock kvinnor i förhållande till män ett klart mindre utrymme på den offentliga arenan. Visserligen ges ett par välkända kvinnor som Klüft, kronprinsessan Victoria och C. Stenbeck bildutrymme men på det stora hela är män mer vanligt förekommande, oavsett om det är välkända män, som diverse politiker, eller om det rör sig om medelsvensson. Det finns en stor spridning på de män som ges utrymme. Bland annat bildges manliga poliser, läkare, skogsarbetare, styrelseproffs, militärer, boxare och naturligtvis politiker¹²⁵. Vad gäller kvinnliga politiker finns en bild på A. Vera-Zavala som, enligt min tolkning, är hämtad från den offentliga arenan¹²⁶. Förvisso finns det även en bild på näringsminister Olofsson. Dock kan bilden, enligt mitt synsätt, sättas in under den privata sfären. Bilden visar en Olofsson som är i full färd med att vattna blommor. Denna bild vägs dock upp av en bild på en manlig riksdagsledamot där denne i hemmiljö avporträtteras ätandes och drickandes¹²⁷. Varav det i denna lärobok, enligt min tolkning, inte går att spåra några tendenser att kvinnliga politiker, såsom teorin utifrån ett medieperspektiv gjorde gällande, i större utsträckning ges utrymme utifrån personliga vanor/intressen än vad män i samma position framställs utifrån.

Ett av de avsnitt där kvinnor enbart framställs från den privata arenan är det som benämns "Kvinnor och män". Det är dels på en bild på en mamma med en barnvagn och dels en bild på en ung kvinna i hemmiljö med en tröja som det står "Gubbslem" på¹²⁸. En återkommande beskrivning här är den om hur kvinnor i större utsträckning än män har en benägenhet att prioritera familjen före sin yrkeskarriär. Förvisso vill förmodligen läroboksförfattarna skapa en tydlig koppling mellan text och bild men å andra sidan hade det eventuellt kunnat finnas en möjlighet att med bildmaterialet visa exempel på kvinnor som även är verksamma i det offentliga rummet, varav en mer mångfacetterad bild av könsroller hade framställts för läsaren. Förvisso finns det en bild i detta avsnitt på grundaren av RFSU, Elise Ottesen-Jensen, men bilden i sig ger, utifrån min tolkning, inte sken av huruvida hon verkar på den privata eller offentliga arenan¹²⁹.

¹²¹ Ibid. s. 75, 198

¹²² Ibid. Exempel på manliga politiker finns på s. 156, 157, 190, 196, 198, 239

¹²³ Ibid. Män i hemmiljö finns på s. 151, 132 Kvinnor i hemmiljö finns på s. 123, 139

¹²⁴ Ibid. s. Man som avbildas med sina barn finns på s. 56, 132

¹²⁵ *Samhälle.nu*. s. 68, 95, 121, 125, 142, 58, 64

¹²⁶ Ibid. s. 187

¹²⁷ Ibid. s. 28-29

¹²⁸ Ibid. s. 213, 215

¹²⁹ Ibid. s. 220

Sammanfattningsvis kan det sägas att den delen av teorin som betonade att det inom det mediala landskapet förhöll sig så att såväl män som kvinnor gavs större utrymme på privata än den offentliga arenan, inte är förenlig med majoriteten av det resultat som presenterats i dessa läroböcker. Angående männen stämmer det nämligen inte alls att de i högre utsträckning skulle vara gestaltade utifrån ett offentligt än ett privat perspektiv. I läroboken Samhälle.nu. ges dock kvinnor ett klart större utrymme på den privata än den offentliga arenan. Förutom detta undantag avtecknas dock såväl män som kvinnor i högre utsträckning från ett offentligt än privat perspektiv. Däremot är den del av teorin som betonade att män i förhållande till kvinnor ges ett större utrymme på den offentliga arenan överförbar till gällande resultat. Framförallt, och detta är något som bekräftas i samtliga läroböcker, är det den delen av det offentliga rummet som kan betecknas som den politiska och ekonomiska sfären som är tydligast könssegregerad. När det gäller den del av den offentliga arenan där ”vardagsmänniskan” verkar är detta inte lika tydligt även ifall män tenderar att ges ett något större utrymme även här. På ett liknande sätt är det överlag ett något flitigare avbildande av kvinnor än män från en icke arbetsrelaterad kontext.

6.4 Attribut

Detta avsnitt skall besvara frågan på vilket sätt kvinnor respektive män blir framställda i gällande läroböckers bildmaterial. Utifrån analysredskapet attribut används begreppen handrörelser, bortvänd eller hitvänd blick och leendet som utgångspunkt för att besvara gällande fråga.

6.4.1. Handrörelser

I *Z-Classic* kan Hirdmans utgångspunkter angående handrörelser till viss del anses vara bekräftade. Angående handrörelser så är det främst män som här avporträtteras utifrån ett sådant tillstånd. Dock är det allt som oftast en viss typ av män som med stor sannolikhet kan definiera som tillhörande den politiska eliten som uppvisar denna egenhet. Exempelvis visar politiska ledare som Havel och Castro upp tydliga handrörelser som kan kopplas till engagemang och kraft¹³⁰. Utifrån en svensk kontext visar kristdemokraternas ledare Hägglund upp händerna på ett sätt som kan tolkas som att han antingen vill förtydliga det sagda budskapet eller mana till lugn. Oavsett sänder bilden, enligt min tolkning, ut signalen att han är en samlade kraft¹³¹. Före detta landshövdingen Lagrell gestaltas å sin sida med händerna knäppta under hakan vilket enligt Hirdman också kan betecknas som ett klassiskt manligt attribut¹³². Resultatet visar dock att tydliga handrörelser i stort är avhängigt utifrån ens samhällsposition. Inga av de okända män som presenteras i boken använder sig nämligen av tydliga handrörelser. Angående kvinnor som gestaltas med synliga handrörelser så finns det i *Z-Classic* bara ett exempel på en sådan situation. Bilden visar LO ordföranden Lundby-Wedin i talarstolen¹³³. Övriga kvinnor i boken har ett mer passivt kroppsspråk gällande handrörelser, varav ingen kvinna gestaltas med handrörelse liknandes Lagrells. En tanke av detta resultat skulle kunna vara att status/klass i viss mån kan ha större betydelse än kön för i fråga om vem som använder sig av tydliga handrörelser.

¹³⁰ *Z-Classic* s. 350-351

¹³¹ *Ibid.* s. 101

¹³² *Ibid.* s. 129

¹³³ *Ibid.* s. 279

Även i *Millennium* är det nästan uteslutande män som blir gestaltade med handrörelser. I likhet med *Z-Classic* ges politiker klart större utrymme jämfört med män i andra samhällspositioner. Exempel på politiker från olika sociokulturella sfärer som använder sig av tydliga handrörelser är Kennedy, Wachtmeister, Jeltsin och Khomeini¹³⁴. Den sistnämndes sätt att sträcka ut högerhanden i luften tolkas av mig som ett sätt att förmana lugn och att han besitter en kontroll över situationen. När det gäller män som inte härrör från den politiska arenan är det som sagt mer tunnsått med bildmaterial. Dock finns t.ex. en ung man som protesterar kraftigt mot kärnvapensprängningar och en deltagare i en dokusåpa som uttrycker glädje med kraftfulla handrörelser¹³⁵. Gestaltandet av kvinnor med tydliga handrörelser är här så gott som obefintligt. En orsak till detta kan måhända vara att endast ett mycket fåtal kvinnliga politiker gestaltas i bild. Den enda bilden som visar en kvinna med tydliga handrörelser är en bild där en äldre okänd kvinna slår med sitt paraply mot en nynazist¹³⁶.

Även i *Reflex* är förhållandet i stort det samma som i de ovannämnda läroböckerna. Således är det även här en kraftig övervikt av män, jämfört med kvinnor som synliggörs med handrörelser. Till skillnad mot de två andra läroböckerna är det dock i ett flertal fall handrörelser som snarare kan kopplas till känslor som besvikelse och förtvivlan än engagemang och styrka¹³⁷. Den enda bilden som enligt min tolkning som går att förena med Hirdmans ansats visar Sydafrikas före detta president Mbeki hållande en knuten näve upp i luften¹³⁸. Som sagt är det extremt lite bilder i *Reflex* som presenterar kvinnliga handrörelser. Den enda bilden som möjligtvis kan ses som ett exempel är en lärare som är i färd att förklara/visa något för sina elever¹³⁹.

I *Samhälle.nu* ges dock, i förhållande till de övriga läroböckerna, en något annorlunda bild. För det första visualiseras här aningen fler kvinnor än män med tydliga handrörelser. För det andra är det en närmast fullständig avsaknad av manliga politiker med gällande kroppsspråk. Kvinnorna som gestaltas hämtas från en rad olika sammanhang. Exempelvis "klöser" Klüft med händerna efter en förmodad seger, politikern Vera-Zavala gestikulerar stort med händerna under ett samtal och en demonstrant håller ut händerna i förtvivlan efter att på något sätt blivit illa behandlad¹⁴⁰. Dessa yttringar kan ses som exempel på att det kvinnliga rörelsemönstret inte nödgas följa vissa traditionella mönster utan kan istället gestaltas på ett mer mångfacetterat sätt. De män som presenteras är båda hämtade från idrottens värld, dels ett slag från en boxare dels ett smärre handgemäng mellan två kända svenska fotbollsspelare¹⁴¹.

Det resultat som framträder i *Forum* överrensstämmer dock klart mer med det mönster som uppvisades i de tre förstnämnda böckerna än det som framkom närmast ovan. Även i fall det totala antalet bilder som visar individer med tydliga handrörelser är relativt få så är männen i förhållande till kvinnorna återigen gestaltade i högre utsträckning. Ett stort antal av dessa män är politiker. Från en svensk kontext avtecknas Palme med en högt hållen och pekande högerarm, medan före detta finansminister Feldt håller budgeten högt upp i luften, vilket eventuellt kan tolkas som att han vill förstärka dess viktiga betydelse. Bildt å sin sida håller

¹³⁴ *Millennium* s. 96, 109, 141

¹³⁵ *Ibid.* s. 171, 139

¹³⁶ *Ibid.* 144

¹³⁷ *Reflex* s. 24, 47, 113

¹³⁸ *Ibid.* s. 150

¹³⁹ *Ibid.* s. 275

¹⁴⁰ *Samhälle.nu* s. 102, 187, 12

¹⁴¹ *Ibid.* s. 58, 22

fingrarna mot munnen/hakan i en gest som kan tolkas som att han är eftertänksam¹⁴². Från den internationella politiska arena gestaltas dels Chirac och Berlusconi från ett G8 möte medan Bin Laden håller upp ena handen på ett sätt, som enligt min tolkning, kan tyda på att han vill förtydliga/förstärka sitt budskap¹⁴³. Exempel på män ur en icke politisk kontext är regissören Moores segertecken efter Oscarsgalan och en okänd industriarbetare som gestikulerar vilt och glatt med ena handen mot någon i sin närhet¹⁴⁴. Beträffande kvinnorna så ger gällande lärobok bara två exempel. Dels är det en okänd kvinna som håller sig för pannan i en, enligt min tolkning, uppgiven gest medan hon går igenom sina privata räkningar. Dels är det en butiksanställd som säger stopp med hela handen gentemot något form av önskemål från en kund¹⁴⁵.

En sammanställning av vad dessa läroböcker presenterar, ger för handen att män, förutom i Samhälle.nu, i högre utsträckning än kvinnor gestaltas utifrån ett tillstånd där tydliga handrörelser synliggörs. Dock bör det påpekas att det enbart är en viss kategori av män som kan sägas företräda ett sådant förhållningssätt, vilket är män som verkar i ett politiskt sammanhang. Utifrån denna beskrivning överrensstämmer Hirdmans teori med resultatet. Förvisso är det också överlag något fler okända män än kvinnliga dito som avbildas med detta kännetecken men enligt min tolkning, är det för små skillnader för att Hirdmans teori även kan anses vara bekräftade i ett sådant sammanhang.

6.4.2.Hitvänd vs bortvänd blick

Det finns en tydlig tendens som framkommer i resultatet i *Z-Classic*. Av de män som inte fokuserar blicken mot kameran är det stora flertalet politiker. Allt ifrån en bild där Blair och Schröder uppträder tillsammans eller där Gorbatsjov och Bush Sr verkar gemensamt, till en bild på den svenske riksbankschefen Ingves eller den socialdemokratiska partieliten vid valsegern 1968, uppvisar ett tillstånd där ingen av dessa ser rakt in i kameran¹⁴⁶. Vad gäller andelen kvinnor som har en bortvänd blick går det också främst att spåra utifrån de med hög samhällsposition. Exempel på sådana är förutom Lundby- Wedin också EU-kommissionär Wallström och vid två tillfällen kronprinsessan Victoria¹⁴⁷. När det gäller mer okända människor så tenderar män och kvinnor att på en ungefärlig likvärdig nivå att titta in i kameran eller att ha en bortvänd blick¹⁴⁸.

I *Millennium* ges dock ett något annorlunda resultat av vilka som ser in i kameran och vilka som har en bortvänd blick. Angående män som kan sägas tillhöra den politiska och ekonomiska eliten råder det, till skillnad mot *Z-Classic*, i stort sett jämvikt mellan dessa båda alternativ¹⁴⁹. Däremot tenderar återigen män som kan betecknas som vardagsmänniskor att överlag möta kameran med ögonen oftare än ovannämnda grupp¹⁵⁰. Beträffande kvinnor så är

¹⁴² *Forum* s. 238, 156, 238

¹⁴³ *Ibid.* s. 176, 255

¹⁴⁴ *Ibid.* s. 320, 83

¹⁴⁵ *Ibid.* s. 123, 128

¹⁴⁶ *Z-Classic* s. 85, 363, 256, 122

¹⁴⁷ *Ibid.* s. 279, 394, 21, 111

¹⁴⁸ *Ibid.* s. 173, 160, 275, 293

¹⁴⁹ *Millennium*, Exempel på politiker och ekonomer som ser in i kameran finns på s. 71, 75, 81, 176. Exempel på politiker och ekonomer som har en bortvänd blick finns på s. 5, 111, 118, 155, 187

¹⁵⁰ *Ibid.* s. 37, 54, 65, 198

urvalet av bilder så pass lågt att det kan vara svårt att dra alltför långtgående konsekvenser av resultatet. Av de givna bilderna ges dock ett resultat där egentligen inga tydliga tendenser synliggörs. Vare sig kvinnor som tillhör den ekonomiska och politiska eliten eller de som definieras som okända medborgare tenderar att luta åt det ena eller andra av det givna alternativen¹⁵¹.

I *Reflex* är det klart fler män som vänder bort blicken än ser in i kameran. Framförallt tenderar en stor majoritet av de män som verkar inom politiken att undvika ett möte med kamerans blick. Situationen är densamma oavsett vilken nationell kontext resultatet hämtas ifrån, det är alltifrån Persson och Ringholm på hemmaplan till Haider, Chirac, Clinton och Mbeki från den internationella arenan¹⁵². När det gäller andra typer av män så är resultatet inte lika enhälligt. Exempelvis finns tre separata bilder på poliser i arbete, en på en aktiemäklare och en på en butiksinnehavare där ingen av dessa har ögonkontakt med kameran. Å andra sidan ser en Vd för ett småföretag, en brandman och f.d. riksbankschefen Bäckström rakt in i kameran¹⁵³. När det gäller andelen kvinnor som framställs utifrån det ena eller andra alternativet visar gällande lärobok upp ett särdeles jämnt resultat utifrån de två alternativen.¹⁵⁴ Det går inte heller att se några skillnader mellan välkända och okända kvinnor. Inte heller denna bok styrker således Hirdmans tes om att kvinnor skulle vara mer benägna än män att ge kameran full uppmärksamhet.

I *Samhälle.nu* framträder ett något annorlunda resultat i förhållande till de övriga läroböckerna. Förvisso kanske urvalet av manliga politiker är för lågt för att kunna säga något specifikt om detta, men av de tre tolkningsbara bilder som finns på manliga politiker ser två av dem att in i kameran. Det är dels före detta statsminister Persson och dels Fridolin från Miljöpartiet. Den manliga politiker som har en bortvänd blick är en socialdemokratisk riksdagsledamot¹⁵⁵. Till skillnad mot övriga läroböcker har de dock de ”vanliga männen” genomgående en bortvänd blick¹⁵⁶. Beträffande kvinnorna så är det något fler kvinnor med bortvänd än hitvänd blick. Dock går det inte att säga något om att det skulle vara en viss ”typ” av kvinnor som oftare utgår från det ena alternativet framför det andra. Exempelvis tittar affärskvinnan C. Stenbeck in i kameran medan andra välkända kvinnor som Olofsson och kronprinsessan har en bortvänd blick¹⁵⁷. Samma resultat uppstår då fokus läggs på okända kvinnor.

I *Forum* ges en rad exempel på kvinnor och män som såväl har en bortvänd som en hitvänd blick. På det stora hela är det lika många män som kan kopplas till det ena eller andra alternativet. Inte heller när det gäller kvinnorna kan, precis som i alla de övriga läroböckerna, några distinkta skillnader mellan nämnda alternativ skönjas. Det resultat som skulle kunna sägas överrensstämma med de tankar som presenterades i teorin är att manliga politiker

¹⁵¹ Ibid, Exempel på kvinnor som ser in i kameran finns på s. 25, 52, 201, 206. Exempel på kvinnor som inte ser in i kameran finns på s. 8, 11, 15, 206

¹⁵² *Reflex* s. 290, 194, 162, 362, 362, 150

¹⁵³ Ibid. Exempel på män som har en bortvänd blick finns på s. 57, 58, 153, 346, 82 Exempel på män som möter kameran med blicken finns på s. 231, 207, 245

¹⁵⁴ Ibid. Exempel på kvinnor som har en bortvänd blick finns på s. 71, 174, 182 272. Exempel på kvinnor som möter kameran med blicken finns på s. 16, 115, 170, 219

¹⁵⁵ *Samhälle.nu* s. 64, 8, 29

¹⁵⁶ Ibid. s. Exempel på ”vanliga människor” med bortvänd blick finns på s. 17, 47, 53, 121

¹⁵⁷ Ibid. s. 111, 28, 53

överlag har en bortvänd blick¹⁵⁸. På samma sätt tenderar de kvinnliga politiker som avbildas att ha en hitvänd blick¹⁵⁹.

Sammanfattningsvis kan jag nog drista mig till att säga att det i de olika läroböckerna överlag ges ett relativt enhetligt resultat gällande frågan bortvänd vs hitvänd blick. Det tydligaste resultatet som slår igenom i så gott som alla läroböcker, förutom i *Samhälle.nu*, är att manliga politiker har en bortvänd blick. Utifrån denna aspekt visar sig Hirdmans teorier om att män i större utsträckning avbildas med en bortvänd blick vara korrekt. Däremot kan inte denna teori överföras till de män som betecknas som ”vardagsmänniskor”. Beträffande kvinnor så visar inte resultatet att de avbildas mer åt den ena eller andra alternativet. Hos kvinnor finns inte, förutom i *Z-Classic*, heller några skillnader mellan politiker och ”vardagsindivider”.

6.4.3. Leendet

Angående attributet leendet så ger inte resultatet från *Z-Classic* några belägg för att Hirdmans teorier, om att kvinnor överlag framställs som mer leende på bilder, i detta fall är förenliga med en lärobokskontext. Det är inte alltför många individer som gestaltas leende men de som gör de är i lika hög utsträckning män som kvinnor och det skiljer heller inte något mellan vilken status man erhållit. Exempel på män som ler är Watergate journalisterna Woodward och Bernstein, en man i blåställ och EU-kommissionens ordförande Barroso¹⁶⁰. Exempel på kvinnor är tidigare nämnde Wallström, en svensk polis och en utländsk arbetare i jordbrukssektorn¹⁶¹.

Inte heller det givna resultatet från *Millennium* går att applicera till Hirdmans tankar. Istället visar resultatet att fler män än kvinnor ler på bilderna. Förvisso är det klart fler bilder på män än kvinnor i denna lärobok men andelen kvinnor som, utifrån det totala urvalet, ler är alldeles för lågt för att det, enligt min åsikt, skall vara en faktor som stärker Hirdmans tes. De män som ler hämtas nästan uteslutande från den politiska eller ekonomiska sfären¹⁶². Av de två kvinnor som ler är det dels en bild på fransyskan Bardot och en bild på en ung kvinna som bränner upp EU-flaggan¹⁶³.

I likhet med de två ovannämnda läroböckerna är det inte heller i *Reflex* allt för många bilder på leende individer. Det resultat som tydligast står ut här är den höga antalet bilder på kärnfamiljer där alla är leende. Det är bara tre kvinnor respektive två män som ler på bilderna. Bilderna på kvinnorna är i form av dels en riksdagsledamot, drottning Silvia och en kvinna som skall genomgå någon form av plastikkirurgi. Före detta riksbankschef Bäckström och en butiksinnehavare är de män som gestaltas som leende här¹⁶⁴. Enligt mig ger denna lärobok ett alltför magert urval för att kunna göra några uttalanden om en eventuell överrensstämmelse med Hirdmans ansats.

¹⁵⁸ *Forum* s. Exempel på manliga politiker med bortvänd blick finns på s. 176, 190, 198, 239, 255

¹⁵⁹ *Ibid.* s. 75, 188

¹⁶⁰ *Z-Classic* s. 47, 173, 394

¹⁶¹ *Ibid.* s. 394, 285, 160

¹⁶² *Millennium* s. 71, 75, 81, 176.

¹⁶³ *Ibid.* s. 117, 206

¹⁶⁴ *Reflex* s. 170, 197, 219, 245, 82

Samhälle.nu uppvisar i det stora hela liknade tendenser som presenterats i ovannämnda läroböcker. Allt som allt finns bara sex bilder med leende individer på, fyra bilder på män och två på kvinnor. Männerna hämtas från olika samhällsmiljöer, dels före detta statsminister Persson, dels affärsmannen M. Wallenberg. Men också en sjuksköterska och soldat fångas leende på bilden¹⁶⁵. Kvinnorna som avbildas i detta tillstånd är näringsminister Olofsson och affärskvinnan C. Stenbeck¹⁶⁶. Således är det ånyo svårt att säga att Hirdmans tankar om att graden av leende in i kameran skulle vara avhängigt kön.

Precis som i de övriga läroböckerna ges det även i *Forum* ett resultat som inte går att sammanföra med teorin om att kvinnor har större benägenhet att le in i kameran än män. Kvinnor och män från en rad olika sammanhang ses här leende på bild. Precis som i de tidigare läroböckerna synes vare sig kön eller samhällsposition hänga samman med hur ofta man avbildas som leende¹⁶⁷.

Sammanfattningsvis kan det sägas att alla läroböckerna uppvisar ett resultat där graden av leende inte kan sägas hänga samman med den teoretiska utgångspunkt som hämtades från Hirdman. Således visas här upp ett resultat där graden av leende inte kan ses som avhängigt utifrån ens kön.

7. Slutdiskussion

Uppsatsens syfte var att undersöka hur kvinnor respektive män framställs i gymnasieskolans läroböcker i kursen Samhällskunskap A För att kunna besvara de efterkommande frågeställningarna ställde jag utifrån teorin upp ett analysredskap för att kunna konkretisera ner dessa teoretiska utgångspunkter.

Den första frågan som besvarades i resultatdelen var: *Finns det några skillnader i hur mycket utrymme kvinnor respektive män ges i läroboken utifrån kategorin ålder?*

Just denna fråga har med all sannolikhet gett det tydligaste resultatet i hela undersökningen. Precis som Edström & Jacobsons rapport slår fast utifrån ett mediaperspektiv, visar denna uppsats att det även i en lärobokskontext finns betydande skillnader i hur mycket utrymme män respektive kvinnor ges utifrån kategorin ålder. I likhet med den teoretiska utgångspunkten är det kvinnor som även här drabbas av en skev åldersrepresentation. Gång på gång i alla av de undersökta läroböckerna ges de yngre kvinnorna ett klart större utrymme att verka på än de äldre kvinnorna. Beträffande männen så visar Edström & Jacobson att de inte alls är utsatta för en lika skev gestaltning i medielandskapet. Denna uppsats visar även när det gäller människens åldersrepresentation på en överrensstämmelse med teorin. Överlag ges män av olika åldrar en likvärdig möjlighet till att bli synliggjorda i dessa läroböcker.

¹⁶⁵ *Samhälle.nu* s. 64, 125, 47, 53

¹⁶⁶ *Ibid.* s. 28, 111

¹⁶⁷ *Forum* Ett par exempel på leende män finns på s. 20, 70, 83, 157. Ett par exempel på kvinnor som ler finns på s. 71, 137, 140, 198

Varför det förhåller sig på detta sätt är en fråga som går över syftet med gällande uppsats, och eftersom uppsatsen dessutom är beskrivande och inte förklarande till sin karaktär, kanske jag bör vara något försiktig med att föra fram egna åsikter kring orsaken till varför resultatet blev som det blev. Men om jag ändå ges möjligheten att spekulera fritt så tror jag att dessa läroböcker inte på något sätt är unika i sin skeva åldersrepresentation av kvinnor. Stora delar av samhällsdiskursen präglas, utifrån min förförståelse, av en åldersfixering och då troligtvis främst kring en kvinnlig sådan. Exempelvis har det under de senaste åren från olika håll förts fram "bevis" för hur tidigare prisade kvinnliga skådespelare och för den delen även andra kvinnliga offentliga personer mer eller mindre blivit åsidosatta när de uppnått en viss ålder. Förmodligen visar det uppkomna resultatet således på en situation som är välkänd i en rad spektra av samhällslivet.

Den andra frågan som besvarades i resultatdelen var: *Vart i läroboken framställs kvinnor respektive män? Finns det några skillnader utifrån vilket sammanhang eller ämnesområde de presenteras i?*

Utifrån begreppet könsmärkning lägger Edström fram teorin att vissa ämnen inom journalistiken och media ges epitetet "hårda ämnen". Dessa ämnen betraktas i gällande diskurs som manliga ämnen. Exempel på "hårda och manliga ämnen" är politik, ekonomi och brott och straff. De ämnen som anses som kvinnliga blir benämnda som "mjuka ämnen", där ingår skola, vård och omsorg. Resultatet från denna uppsats visar att den teoretiska utgångspunkten i vissa fall är överförbara till ett läroboksperspektiv. Orsaken till denna något obestämbara hållning beror på att de olika läroböckerna sinsemellan ger olika grader av utrymme för män och kvinnor i de olika ämnesområdena. Vid ett par tillfällen förhöll det sig på det viset att en specifik lärobok hade en relativt jämn könsrepresentation i låt säga ekonomiblocket medan i det nästkommande blocket politik ha en ytterst skev könsrepresentation. Överlag visar dock resultatet att män har en benägenhet att vara överrepresenterade i ämnen som ekonomi och politik. Brott och straff är ett annat ämne där gällande läroböcker har en överrepresentation av män.

Ett problem med användandet av detta analysredskap var att det under resans gång allt tydligare stod klart att de ämnen som teorin benämndes som "mjuka kvinnliga ämnen" inte alls gavs lika stort utrymme i de undersökta läroböckerna. Endast vid ett par tillfällen fanns det exempelvis block som benämndes "Socialpolitik". Däremot var merparten av gällande läroböckers innehåll kopplat till stora block där ämnena Politik och Ekonomi var centralgestalter. En effekt av detta var att det blev klart svårare att undersöka vilket utrymme män och kvinnor gavs i dessa ämnen. Därav är orsaken till att gällande fråga i större utsträckning fokuserat på de "hårda manliga ämnena".

Den tredje frågan som besvarades i resultatdelen var: *Utifrån vilka arenor i läroboken skildras män respektive kvinnor? Finns det några skillnader i graden av arenor de ges utrymme i?*

Det presenterade resultatet visar, med en lärobok som undantag, att såväl män som kvinnor i högre utsträckning avbildas utifrån ett offentligt än ett privat perspektiv. Oftast innebär det

offentliga perspektivet att det rör sig om en avbildning från en arbetsrelaterad kontext. Detta resultat överrensstämmer inte överlag med det resultat som uppvisas i Edström & Jacobsons undersökning av media. De betonar att såväl kvinnor som män företrädesvis ges utrymme i en privat miljö. Emellertid visar gällande uppsats resultat en samklang med teorin när det handlar om huruvida män och kvinnor i förhållande till varandra kan anses vara mer förekommande i den ena eller andra arenan. Såväl i denna uppsats som hos Edström & Jacobson ges män överlag ett större utrymme än kvinnor på den offentliga arenan medan rollerna således är ombytta när det gäller den privata arenan.

Däremot finns inte i uppsatsens resultatdel något av den osaklighet och fokus på person istället för ens yrkesrelaterade kunskaper, som Edström & Jacobson synliggör i sin undersökning. Bland annat tog de upp hur svenska kvinnliga politiker som exempelvis Sahlin främst beskrevs utifrån ting som fritidsintressen och utseende. Förvisso fanns det i resultatet bara en intervju med en kvinnlig politiker, varav urvalet egentligen är för lågt för att kunna sättas i relation till teorin, men dess fokus låg enkom på hennes tankar kring politik ur olika sammanhang, varav det privata/personliga lämnades därhän.

Sammanfattningsvis kan det sägas att den delen av teorin som betonade att det inom det mediala landskapet förhöll sig så att såväl män som kvinnor gavs större utrymme på privata än den offentliga arenan, inte är förenlig med majoriteten av det resultat som presenterats i dessa läroböcker. Angående männen stämmer det nämligen inte alls att de i högre utsträckning skulle vara gestaltade utifrån ett offentligt än ett privat perspektiv. I läroboken Samhälle.nu. ges dock kvinnor ett klart större utrymme på den privata än den offentliga arenan. Förutom detta undantag avtecknas dock såväl män som kvinnor i högre utsträckning från ett offentligt än privat perspektiv. Däremot är den del av teorin som betonade att män i förhållande till kvinnor ges ett större utrymme på den offentliga arenan överförbar till gällande resultat. Framförallt, och detta är något som bekräftas i samtliga läroböcker, är det den delen av det offentliga rummet som kan betecknas som den politiska och ekonomiska sfären som är tydligast könssegregerad. När det gäller den del av den offentliga arenan där "vardagsmänniskan" verkar är detta inte lika tydligt även ifall män tenderar att ges ett något större utrymme även här. På ett liknande sätt är det överlag ett något flitigare avbildande av kvinnor än män från en icke arbetsrelaterad kontext.

Den fjärde frågan som besvarades i resultatdelen var: *På vilket sätt framställs kvinnor respektive män i läroboken? Finns det några skillnader i form av vilka attribut som tilldelas dem?*

I teoriavsnittet betonar Hirdman att det oftast är män eller medlemmar ur den samhällseliten som avbildas med attributet handrörelser. Det som denna uppsats har kommit fram till överrensstämmer med hennes tes om att män överlag avbildas oftare än kvinnor med gester som kan ses som tydliga handrörelser. Vidare visar uppsatsens resultat att det även finns en samstämmighet med hennes teori om att det främst är personer tillhörande den samhällseliten som gestaltas med sådana handrörelser. I denna uppsats är det män som kan sägas tillhöra den politiska eliten som gestaltas med detta attribut. Ett mycket fåtal av de kvinnliga politiker som ges utrymme uttrycker sig dock med hjälp av tydliga handrörelser. Därav är det inte möjligt att hävda att detta är en allmängiltig företeelse hos politikerna. Förutom ett

undantag, i läroboken Samhälle.nu där det istället är ett par kvinnor som gestaltas i ett sådant tillstånd och för övrigt knappt några manliga politiker, så är denna gest alltså tydligt förknippat med män. Dock bör det återigen påpekas att de så kallade ”vardagsmännen” inte alls i samma utsträckning, dock tenderar de överlag att bejaka dessa rörelser oftare än ”vardagskvinnorna”, ägnar sig åt ett dylikt gestikulerande som de manliga politikerna.

Vad kan då orsaken vara till att just manliga politiker använder sig av detta attribut så genomgående medan övriga grupper, oavsett kön, inte gör det. En möjlig orsak kan vara att de har blivit inskolade i retorikens konster, men frågan man då bör ställa sig är om inte också kvinnliga politiker på ett liknande sätt bör ha blivit det.

Ett närbesläktat attribut till handrörelser är attributet bortvänd eller hitvänd blick. Hirdmans tes är att män i större utsträckning än kvinnor och de tillhörande samhällseliten i större utsträckning än ”vardagsmänniskor” har en bortvänd blick då bilden tas. Resultatet från de respektive läroböckerna visar på ett resultat som stärker denna tes. Framförallt är det nämligen manliga politiker som väjer sig mot kamerans blick. Däremot visar inte mitt resultat att det existerar några nämnvärda skillnader, ifråga om hur man förhåller sig till kameran, mellan de ”okända” kvinnorna och männen.

När det gäller det sista av de attribut som är hämtade från Hirdman, leendet, så påpekade teorin att kvinnor var klart mer benägna än män att avbildas med ett leende. I ett flertal av läroböckerna urvalet alltför lågt för att överhuvudtaget några tendenser skulle kunna skönjas. Utifrån de läroböcker som hade ett tillräckligt stort material ger dock resultatet inga belägg för att Hirdmans tes skulle kunna vara överförbar till en lärobokskontext. Genomgående är det i stort sett lika många män som kvinnor som avbildas leende på bild.

Efter denna redogörelse av svaren på uppsatsens frågeställningar ställer jag mig frågan om det givna resultatet kan anses vara förenligt med de normer som är uppsatta i läro- och kursplaner. Eftersom läroplanen uttrycker sig om jämställdhet med stora penseldrag är det svårt att med tydlig säkerhet fastställa huruvida uppsatsens resultat anses peka på ett förhållande där synen på jämställdhet inte uppfylls. Läroplanen uttryckte dock bland annat att skolan aktivt och medvetet skall verka för att kvinnor och män ges lika möjligheter och att eleverna skall inspireras att utveckla intressen utan att fördomar om vad som är manligt och kvinnligt slinker igenom. Ett av de problem som denna uppsats visat på är det faktum att kvinnor och män inte ges ett likvärdigt utrymme, oavsett om vi talar om själva lärobokens disposition eller representationen på den offentliga arenan. Låt säga att det i klassrummet används en lärobok i Samhällskunskap som i stora drag inte ger kvinnor ett tillräckligt utrymme i områden som politik, ekonomi, eller lag och rätt. Istället kanske dessa kvinnor enbart bildges som sjuksköterskor i ett textstycke kring ”Offentliga sektorn” eller som socialsekreterare i temat ”Socialpolitik”. Det är naturligtvis inget felaktigt att skildra en bild som till stora drag är helt korrekt, förmodligen är merparten av de anställda inom dessa sektorer kvinnor, men möjligheten finns, om inget alternativ ges, att de unga elever som studerar dessa bilder medvetet eller omedvetet skapar sig föreställningar kring vad som är typiskt kvinnligt respektive manligt.. Naturligtvis förutsätter inte jag att läroboken är dagens elever enda förmedlare av hur ”verkligheten” är beskaffad men bara för att vi lever i ett mångfacetterat informationssamhälle utesluter inte det att läroboken i sig är en viktig förmedlare av hur livet kan levas. Som Säljö påpekar finns det en risk att en sådan socialisation bär spår in i vuxenlivet som sedan kan vara svår att förändra. Anammar

läroboken ett alltför statiskt förhållningssätt till hur gestaltningen av män och kvinnor skall utföras finns, enligt mitt synsätt, en uppenbar risk att eleverna inte till fullo kan tillgodogöra sig läroplanens fras om att ”*Eleverna skall uppmuntras att utveckla sina intressen utan fördomar om vad som är manligt och kvinnligt*”¹⁶⁸

Detta leder mig osökt in på frågan vilka betydelser gällande resultat kan få för läraryrket. Förhoppningsvis kan denna uppsats i någon mån bidra till att lärare anammar ett än mer kritiskt förhållningssätt till läroböckerna och att ett ännu tydligare ansvarstagande av att studera vad elevernas arbetsmaterial de facto uttrycker för värderingar och normer, kommer till uttryck. Som tidigare nämnts bidrar dessa läroböcker i viss utsträckning till de synsätt eleverna tar med sig ut i arbets- och vuxenlivet. Finner vi som lärare att läroböckerna på en rad områden inte uppfyller de krav som normeras i läro- och kursplaner bör vi i ännu högre utsträckning än nu söka oss efter ett kompletterande material. Förhoppningen hos mig är ändå att läroböckerna skall efterleva styrdokumentens riktlinjer i så pass hög utsträckning att inga elever skall behöva finna sig i en kunskapsituation där uttryck som ” jag vill inte läsa om sådana som tycker att män är som talibaner” blir kutym.

¹⁶⁸ Lpf 94 s. 4

8. Källförteckning

8.1 Tryckta källor

Bergström, Göran & Kristina Boréus (2000) *Textens mening och makt – Metodbok i samhällsvetenskaplig textanalys* Lund: Studentlitteratur

Edström, Maria & Maria Jacobsson (1994) *Massmediernas enfaldiga typer – Kvinnor och män i mediebruset den 17 mars 1994* Arbetsrapport nr 38, Institutionen för Journalistik och Masskommunikation Göteborgs Universitet

Edström, Maria (2006) *TV-rummets eliter – Föreställningar om kön och makt i fakta och fiktion* Institutionen för Journalistik och Masskommunikation Göteborgs Universitet

Esaiasson, Peter (red) (2007) *Metodpraktikan – konsten att studera samhälle, individ och marknad* Stockholm: Norstedts Juridik AB

Gemzöe, Lena (2002) *BILDAsISMER – FEMINISM* Smedjebacken: Bilda Förlag

Hirdman, Anja (2004) *Tilltalande bilder – Genus, sexualitet och publiksyn i Veckorevyn och Fib aktuellt* Stockholm: Atlas

Härenstam, Kjell (1993) *Skolboks-Islam – analys av bilden av islam i läroböcker i religionskunskap* Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis

Palmberg, Mai (2000) *Afrikabild för partnerskap? – Afrika i de svenska skolböckerna* Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet

Pettersson, Rune (1991) *Bilder i läromedel* Göteborg: Graphic Systems AB

Selander, Staffan (1988) *Lärobokskunskap – Pedagogisk textanalys med exempel från läroböcker i historia 1841-1985* **Måste kolla upp stad och förlag**

Säljö, Roger (2000) *Lärande i praktiken – ett sociokulturellt perspektiv* Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag

8.2 Officiellt tryck

Lpf 94 (Läroplan för de frivilliga skolformerna), utgiven av Skolverket

Kursplan för Samhällskunskap A

8.3 Internetadresser

www.skolverket.se/skolfs?id=640 (härifrån har jag hämtat kursplan i Samhällskunskap A)

www.lansstyrelsen.se/1st/om_Lansstyrelsen/adresslista_landshovdingar.htm (häriifrån har jag hämtat information om hur många män respektive kvinnor som verkar som landshövdingar)

8.4 Läroböcker i undersökningen

Almgren, Hans & Stefan Höjelijd, Erik Nilsson (2000) *Reflex Samhällskunskap för gymnasieskolan A-kurs plus* Malmö: Gleerups Utbildningscentrum AB

Bengtsson, Bengt-Arne (2007) *Z-classic Samhällskunskap kurs A* Stockholm: Liber AB

Brolin, Krister & Lars Nohagen (2007) *Forum Samhällskunskap A Bas* Stockholm: Bonnier Utbildning AB

Höglund, Björn & Leif Jarlén, Hans Lind, Andreas Lökhholm (2003) *Samhälle.nu Samhällskunskap för gymnasiet A* Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur

Palmquist, Christer & Hans Kristian Wildberg (2004) *Millennium Samhällskunskap A* Stockholm: Bonnier Utbildning AB